Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканын политилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 36 (15474) ◆ 1995 чылдың февраль 24, пятница ◆ Ат салган шагы 01.30 ◆ Садар өртээ 300 рубль.

ПРЕЗИДЕНТ ЭЭП КЕЛГЕН

МИНСК. РФ-тиң Президентизи Б. Ельцин Белоруссияга албан чоруу кылып чораанының үезинде ХКД-ниң күүсекчи секретары Иван Кротченей-биле, оон соонда Белоруссияның президентизи Александр Лукашенко-биле ужурашкан. Найырал, кожа-хелбөө чурттаар болгаш иезды ажылдажылга дугайында кереэге, ол ышкаш Белоруссияның күрүне кызыгаарын камгалаар талазы-биле кады кылыр күжениишкиннер дугайында, каайлы талазы-биле кады кылыр ажылдар дугайында дугуржулгаларга ат салган.

Ийи чурттарның улустарының төөгүзү шаг-шаандан эгелээн болгаш чоок деп, Россияның Президентизи кереэге ат салган соонда медеглээн. «Бистиң күрүнелеривистиң аразында кереэге база кады ажылдажылганы улам хаплалдыр дугайында өске-даа документилерге ат салган чорук чогум-на ол базага үндезилеттинген. ХКД күрүнелериилен ыңгыг харылзаа тулар улуг эрге Белоруссияда бар: болунуң географиязы, болунуң Россия-биле харылзаазы, найыралы, реформаларның чоруп турары бир дөмей деп, Ельцин чугаалаан.

Борис Ельцин шериг айтырыын чугаалап тура, кызыгаар айтырыын демдеглээн. «ХКД-ниң тургустунуп келтени бүгү үеде кады ажылдажылганың даштыкы кызыгаарын камгалаар айтырыгны шиитпирлеп чадавас бис. Чүгле ам, Белоруссияның президентизиниң, республиканың улуттулгазының талазындан деткиишкиниң ачызында эки кереэни чардывыс. Бүгү кызыгаар шоочада» деп, Б. Ельцин чугаалаан.

Россия-биле чоокшулашканының түңнелинде, Белоруссия болунуң суверенитедин чидаре бербес ирги бе? деп айтырыгга Борис Ельцин мынча деп харыылаан: «Бүгү Европа кады болуучуе чүткүп турар. Суверенитет, хамгарышпас, бот-тускайлыг политиканы чорудуп турар күрүпелер эвээш эвес. Ынчалза-даа олар боттарының бүгү ходелиишкиннерин таарыштырып турар. Оон түңнелинде оларның чарыгдалдары эвээш боор турар».

Александр Лукашенко ол-ла айтырыгга Россияның ДХЯ-ның сайыды Андрей Козыревтиң чугаазы-биле харыылаан: «Бурган-на оршээзин, Белоруссияның суверенитединче кым-даа халдавас, ынчап барaа, чүүл-даа мурнунда Россияга таарымча чок болур ийик».

Россия Федерациязының Президентизи албан чоруун дооскан, Москвада эээн келген.

(БЕЛИНФОРМ-СЧТА).

СИГЕН СӨӨРТҮЛГЕЗИ

«Күш-ажылдың хостуу» совхоз дүжүдүн долуга кактырган ажыл-агыйларга дузазын кадын эгелээн.

Ындыг ажыл-агыйларның бирээзи «УТКА 25 чылы» совхозка 100 тонна сигенни ажылап берген. Ол сигенни сөөртүр ажылдар бо хүннерде чоруп турар. Хүннүң-не дорт автомашина, ийи трактор Торгалыгдан Арыг-Узуңче ийи-ийи рейсти кылып турар. Бо ажылдарга Николай Доржукай, Олег Хураган-оол Мартоол Мартан, Андрей Байыр-оол, трактористер Николай, Эрес Чаш алышкылар эрестиг киришкен. Сиген сөөртүлгезинге тус чер чагыргезының болгаш арат ажыл-агыйының автомашиналарын база хаара тутткан.

СОНУУРГАП КӨРДҮМ

Кыштаглаашкын Түлүш Кечил-оол аттыг совхозта черле шоору, Сарыг-Достакта төрүүр хойлуг Александр Хапык-оол, Даштыг-Кожагарда Анатолий Доржу, Улуг-Дагда Василий Серээдар, Кыстыг-Дагда Виктор Оолак, Улуг-Ужарда Серээ Маспык-оол дээш ышкаш малчыннар хар улуг, соок дыңзыг-даа болза, карак кызыл ажыл-ижи-биле кыштаглаашкынны хүр-менди ажып орар-лар, Чаш хураганнары кажаахерим кырлаан, сергек, экидир. Белдир-Дагда Стал-оол Тюлюш, Бора-Оорга-да Николай Доржу 1994 чылда төрүттүнген хураганнарын аргызын, чудаткан. Дарый хемчег албас болза, кыш ам-даа узун, башкы көкке баштары ыжып өлүп-кырлыр чадавас.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.

ДУРЖУЛГА СОЛУШКАН

Эрзин, Тес-Хем кожуунларның чагырга даргалары, чаа Каа-Хем кожуунче албан ёзунуң ажыл-херекчи аалдаашкынын кылып чорааш барганнар.

Ийи кожуундан үжен ажыт төлөө Көк-Хаак суму чагыргазына барып, бюджеттиг организацияларның ажыл-чорудулгазын канчаар удуртуп турарының талазы-биле ажылдарны көрүп танышкан, ажыл-ишчи арга-дуржулгаазын көк-хаакчылар-биле солушкан.

Оон соонда делегация Көк-Хаак ортумак школазына барып, башкыларын, өөренген-чилерниң улуг эг-бүдүзиниң ажыл, амыдыралын сонуурган көргеп.

ЭДЕ ОРГАНИЗАСТААР ДЭЭШ

Тес-Хем кожуунуң ажылагыйларында эде организасталашкын айтырыгларын чугаалажып турар.

Ындыг хуралдар февраль 20-де «Кызыгаар», «Чодураа» совхозларга болуп эрткилээн. Ол хуралдарга Тес-Хем кожуун чагыргазының даргазы Б. Ч. Баткар, көдээ ажылагый эргелелиниң начальниги Р. Т. Дортум, эргелелин кол экономизи Е. К. Ланзыы олар киржип, чоннуң санал-опалын өөренип көргөн.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.
«Шынның» корр.

Кыштаглаашкын чоруп тур

УТТУНДУРГАН МАЛЧЫННАР

Эрткен амыдыралывыста чамдык эки чүүлдериң уттундурун бар чыдары хомуданчыг. Оон бирээзи — кыштаглаашкын чоруп турда, малчыннарга дузалаары-биле, оларны деткиири-биле чагырга черлериниң организастап турганы малчыннарже комплекстиг үнүүшкүннер.

Февраль 22-де Кара-Хаак суму чагыргазының даргазы Сергей Дөңгүрович Седен-оол баштаан, «Кара-Хаак» совхозтуң зоотехниги Сүге-Маадыр Данзырын, ында эмнелгенин кол эмчизи Көк-оол Маады, садыгжы Лиана Оржак, кинемеханик Сыгыр-оол Кызыл-оол, баянист каттышкан бөлүк-биле кады «Кара-Хаак» совхозтуң Хавырга, Ондум, Мунгаш-Шиви, Кара-Суг малчыннарының амыдырал-чуртталгазы, кыштаглаашкында байдал-биле таныжып, малчыннар-биле ажык чугааны чорудуп, оларга кыска программалыг концертти көргүзүп, 10 малчын коданнарга четкен бис.

Бир де дугаарында Хавыргада Геннадий Кара-Салдың коданынга бардывыс. Мында 190 ажыг хураганнар бар. Хураганнарның күш-денгели шоолуг эвес. Бо малчыннар хураганны чаа, январь айда хүлээп алган, боттары хой ажыл-агыйлыг араттар. Февраль айда 8 хураган олген. «Азыран, чемтерин турда-ла, олүп каардыр» деп хереэжен малчын чугаалады. Кандыг аарыгдан, кандыг чылдагаан-биле олгенин тодарадын, түннел үндүрер ужурлуг мал эмчилери бо коданга бир ай хире көзүлбээн. Ынчангаш малчын хураганнарның олүп турар чылдагаанын билбес болду.

Ол малчыннардан ырак эвесте Александр Хомушкуунуң кыштаанга чеде бээрвиске, суг кудар онгачалар чанында ийи хураган өөдүп каан чыдырлар. «Бо канчаан барган хураганнарыл, печуредтар бе?» деп айтыраарывыска, малчын Шилов Хомушку: «Мында кандыг-даа хураганнар бар» дидир. Бо малчыннар күзүн 277 хураганны хүлээп алган. Чайгы семиртилгезин кончуг багай чорутканын олар демдеглээш, шыдашпайн хөрээн өйүп турар бодалдарын дыңзыг үнбиле чугааладылар.

— Суг ишпеске мал өлүп турбайн канчаар. Бо айның эгезинде суг эккелген олчаан чок-тур, Январь айда 13, февраль айда 16 хураганнар өлду. Мал эмчизи Хүрен-оол Сат-даа, совхоз директору Д. Дармаев-даа бо кыжын бистиң байдалывысты сонуургап, хынап келбедилер. Бригадир-да чок-тур. Өлген хураганнарның кежин сояры безин берге, шупту аза-огу болур. Сайгыраа кадын калган бичии чүве болур-дур. Суг сөөртүр машиналар чолаачылары Андрей, Леонид Маадыларга суурга четкен чугаалаарга, «безин чок», «артык кезектер чок» деп каар-дыр. Инженер Виктор Топоев ийи-үш борбак шимчеп турар машиналарын безин хыналлага ап шыдавас кижи-дир аа. Чем хаймыдырын ижер суувус безин чок оварывыс бо-дур. Хар эргизин ижер дээрге, хар кара ыш, хүл-биле холушкак. Кызыл чаны болгаш, Каа-Хемден дош дергилен эккелгеш, эргизин алыр-дыр бис.

Бо кыштагла мал чеми база эвээш. Сиген бир топна хире дус бар, 100 килограмм хире-ле чарба бар. Бо коданнарже чарбаны чорударда, бир машина доллур суурдан чүдүрүп чоруткан. Ынчалза-даа бо малчынга чүгле 100 килограммны эккеп берген болду.

Малчыннар акша-төгерик деп чүвени шуут уткан. Совхоз кажан сөөлүнде акша үлээнин безин билбес. Ынчангаш олар садыгжының ап чорууру чугула херек от, таакпы, шай садын алыр безин ажашы чок. Эмчинин ап чораан эмнериниң эм-даа садын албадылар.

Эки чүвени эки дээр. Ондумда Бег-оол Куулариың кадарын турары 440 төрүүр хойларының күш-денгели шыырак. Кажаазының кырында харны аштап, дүжүргеп. Ам чүгле ону кажаадан ырадыр үстүрер бульдозер херек. Хойлар март айда ооллаар. Оон мурнунда кажаанын көрженин коптарыгына малчыннар белеткенин турар. Дугуржул алгысы ийи сакманчы суурдан келир деп турар. Малчыннарның алыгчеми четчири-биле бар. Сиген, сула, чарба, дус бар. Радиону дыннап, телевизорну көрүп турарлар.

Кара-Хаактан эң ырак черде Ондум-Аксында кыштап турар Чечек Салчактың коданында байдал база эки. Мында 393 өшкү бар, өлгенчиткен чүве чок. Өшкүлер апрель 10-дан эгелеп төрүүр. Мында дус эвээш, чарба шуут чок, сиген база эвээш. Бо малчынның алыс-ла өскенторээн чурту — Хемчик бажы Бай-Тайга. Совхозтуң мурвакчы малчыннарының бирээзи, чылдын-на өшкү кадарчыларының аразында 2-ги, 3-кү черлерни ээлеп турарлар. Ындыг чедиишкиннерни чедип алырынга, оон ооллары улуг дузалыг боол турар. «Негелде, хомудал, сеңзлларынар чүл?» деп Сергей Дөңгүрович айтыварга: «Эвээ озалаан черле боорга, ындыг бе, бистиң даргаларывыс күзүн олчаан бээр келбедилер. Директор-даа, мал эмчизи-даа. Акша-шалын деп чүве уттундурган. Печеня озаллап тур. Малчынларны аъш-чем, хлеб, чигир, от, шай, таакпы-биле ооза мал ооллаашкынының үезинде хандырза эки боор. Өшкү ооллай бээрге, кажаа үзүктээр клеткалар чедишпес, шинагат база херек-тир» деп малчын чугаалап олурду. Бистиң-биле болгаш арат ажыл-агыйының автомашиналарын база хаара тутткан.

Эрзин, Тес-Хем кожуунларның чагырга даргалары, оларның оралакчылары, киллдис эргелекчилери чоокта ажылдарны көрүп танышкан, ажыл-ишчи арга-дуржулгаазын көк-хаакчылар-биле солушкан.

Оон соонда делегация Көк-Хаак ортумак школазына барып, башкыларын, өөренген-чилерниң улуг эг-бүдүзиниң ажыл, амыдыралын сонуурган көргеп.

ЭДЕ ОРГАНИЗАСТААР ДЭЭШ

Тес-Хем кожуунуң ажылагыйларында эде организасталашкын айтырыгларын чугаалажып турар.

Ындыг хуралдар февраль 20-де «Кызыгаар», «Чодураа» совхозларга болуп эрткилээн. Ол хуралдарга Тес-Хем кожуун чагыргазының даргазы Б. Ч. Баткар, көдээ ажылагый эргелелиниң начальниги Р. Т. Дортум, эргелелин кол экономизи Е. К. Ланзыы олар киржип, чоннуң санал-опалын өөренип көргөн.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.
«Шынның» корр.

ГЕРМАНИЯДАН АЛЧЫЛАР

Дээди Хуралдың Даргазы К. А. Бичелдей Баден-Вюртемберг черинин Лар хоорайының төлээлерин хүлээп алган. Аалчылар-биле ужуражылгага Кызыл хоорайның мэри З. Н. Сат киришкен.

Амыр-менди солушканының болгаш Рейн хемнин өөрүнден келген европажыларга чанчыкпааны 20 градус сибирь соогунун дугайында баштактанышкан соонда, тыва парламент удуртукчузу республиканың дугайында, оон бойдус байлактарының болгаш социал-экономиктиг байдалының дугайында чугаалап берген. Кызыл хоорайның бөгүнгү хүнүнүң дугайында болгаш оон хогжүлезиниң келир үезинин дугайында хоорайның мэри З. Н. Сат чугаалаан.

Харыы сос-биле Германияның бидлеңир турисчи «КЛ» фирмазының удуртукчуларының бирээзи Енрике Вайгельт чүве чугаалаан. Ол Баден-Вюртемберг черинин парламентизинде саң-хөө, кадыкшыл болгаш социал айтырыглаарны харылаан турар комитеттиң даргазы, оон-биле чергелештир Лар хоорайның коммунал парламентизинде ГСДПИ-ниң фракциязын удуртуп турар. 400 муң чурттакчылыг черниң дугайында ол делгеренгей информацияны берген. Ында автомобиль үлетпүү, эт-сеп болгаш шарып, савалаар машиналарның бүдүүрүлгези эки сайзыраан. Баден-Вюртембергтин чоргаарланыр чүвези сураглыг Капа арыг болгаш билдингир Баден-Баден деп курорт болганда крайда бүгү-делегей туризми калбак хөгжүлдүн алган.

Оон соонда Е. Вайгельт делегацияның өске кежигүннерин таныштырган: ол дээрге бургомисто Карл Хейнс Шаллер, Люббгаза компаниялың тускай төлээзи Михаэл Буркхард, журналист Гюнтер Волфгам база профэвилел ажылдакчылары Гизела Ахнин.

Оларның Тываже аян-чоруунун сорулгазы — Кызыл хоорай болгаш республика-биле таныжары, тыва парламент кежигүннериниң тургустунган делегацияның Баден-Вюртемберг парламентизинин чалаакшыны-биле аңаа баар программазын бүгү талалыг дугуржул чугаалажыры. К. А. Бичелдейниң тодаргай санаалары-биле ол аян-чорук копчуг хөй чүүлдерни аазап турар.

Бисте бот-башкарылганың тус чер органнарының хевирлэшкини чорун турар деп. Кааныр-оол Алексеевич чугаалаан. Оон-биле холбаштыр Германия ышкаш сайыг-рыңгай чуртта тус чер бот-башкарылгазының дужулгазы-биле таныжары кызыг ажыктыг дээрзин ол чугаалаан.

Аалчылар бистиң парламентарийлеривистиң германы черге баарының солун программазын чугаалаан. Ол дээрге Германияның хоорайының амыдырал байдалы-биле чоок таныжары эвес, а Штудгартка парламентарийлер-биле болгаш үлетпүр болгаш транспорт министиринге ужуражылга, фракциялар төлээлери-биле чугаалажыры дээш оон-даа өске хөй солун айтыыглар болур.

Кызылга делегейнин аъаар орууун ажыдарының дугайында Зоя Назытыевнаның чугаазы агаар харылзааларының компаниязының төлөөзин аажок сонуургаткан. Ол герман компанияның самолеттары бөгүнде неделяда үш катап Франкфурт — Новосибирск аразында рейстерни кылып турар. Кызыл аэропортуун тудупкан соонда, партеслиг рейстер дугайында чугаалажып болур-дур деп, К. Бичелдей тодаргайлаан.

Баден-Вюртемберг черинге аалдан баар дугайында чалалга хүлээп алдыгган. ам чүгле программаны тургускан, кажан ужуп чорааннарын дугуржуру арткан.

Любовь ЖИЦ.
парлалга секретары.

ЧАЗАКТЫҢ МЕДЕГЛЕЛИ

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА). Россия Федерациязының Чаза дараазында медегледи кылган:

«Граната октаар херекселдерни болгаш минометтарны ажыглаан, Грозный хоорайның мурнуу чарыында Россияның шериглериче калоак атаканы организастаан, Дудаевтиң болгаш ону долгандыр кижилериниң кылганы чөңгээлиг хөделиишкиннери Россияның Чазааның шынгыы дүвүрээшкинин болдургаан. Бо болгаш ындыг ямыдыг өске-даа хөделиишкиннер тайбың бүгү инициативаларны балап, чоннуң турасорунун, мерген угаанын, дайынны соксадыр дугаанында чечен хоочуннарның шиитпирин базып турар.

Чугаалажыышкынларны үсе-даа, Россияның удуртулгазы Чечен республикада байдалды политиктиг аргаларбиле шиитпирлээриниң аргаларын мурнундагы хевээр, шиитпирлии-биле дилээрин уламчылаар, оон улус ажылагыйын катап тургузар болгаш чонну дээрбечи бөлүктерден камгалаар, чонга болгаш дескиннерге материалдыг база эмчи дузазын көргүзер.

Хууда улуг дужаалзыраг сагыжын бодап, чоннуң эргежыктарын баскан Дудаевтиң кара сагыштыг политиказы кандыг халапка чедирип келгенин Чечен республиканың чону ам-на билип эгелээр дээрзинге Россияның Чазаа бүзүреп тур».

ДЭЭДИ ХУРАЛ ДАРГАЗЫ ТОЖУДА

Тыва Республиканың Бичелдей ажыл-албанынын Тожу кожуунче чорупкан.

Дээди Хуралының Даргазы К. А. Бичелдей февраль 22-де аайы-биле

Тыванын орук-чирин берге, Соңгу чүкке деңнээн кожуунарының бирээзи Тожуга Каадыр-оол Алексеевич баргаш, оон экономиктиг хөгжүлдези, чурттакчы чоннуң социал камгалалы, амыдырал-чуртталгазы-биле таныжар. Соңгукчулар-биле ужуражылгаларны эрттирер. Тыва Республиканың (Парламентизинин) ажылчорудулгазын оларга чугаалаан бээр, моон соңгаарга сорулгаларын айтыр. Ол ышкаш соңгукчуларның хүлээп алышкынарын эрттирер.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының социал политика комитединің даргазының оралакчызы Л. Н. Чыргалан база Тожуже чорупкан. Бодунун соңгукчулары-биле ол ужуражыр.

(Бистиң корр).

ДАЙЫНЧЫЛАРГА ЧЕЧЕКТЕР

Ада-чурт камгалакчыларының хүнүнге тураскааткан культура-массалыг чамдык ажылдарны кызыл хоорайның, шериг комиссариады организастаан эрттирип турар.

Дүүн 12 шакта Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге тураскааткан танкылыг тураскаалга боодал чечектер салырынын өзулалы байырлал байдалынга эрткен.

Тываның күрүне филармониязының концерт залынга Кызыл хоорайның культура килдизинин болгаш оон-даа өске организацияларның боттывыңгыр артистериниң каттышкан күжү-биле тургустунган улуг концерти болган. А февраль 22-де Кызыл гарнизонунун шериг кезектериниң күш-ажылчы коллективтеринге Ада-чурт камгалакчыларының хүнүнге тураскааткан байырлыг хуралдар болуп эрткилээн. Кезектерге оюн-концерттерни, спортчу маргылдааларны база-ла ол хүнге тураскааткан.

(Бистиң корр.).

Профэвилел конференциязы

СОЦИАЛ КАМГАЛАЛ, ОЛ БАР БЕ?

Хоорай транспортунга өөренгеннилер болгаш башкылар халас чоруур. Чыл санында 80—100 эң эки дээн башкыларны база школаны алдын медаль-биле дооскан-нарны хоорайның мэри чалап тускай кежээ кылыр. Анза кижи бүрүзүнге хоорай чагыргазынан шаннаа акшазын тыпсын башкыларныз улам соруктуг ажылдаарыта, өөренгеннилерни эртемнерже сундулуг болурунга хөй-аъдын кодурут турар. Мындыг хааннар оодузунда дег амыдырал кайда турар боор, авторнун фантазиязы деп болай бербеген. Кижи күжүн үнелеп билиг амыдырал Санкт-Петербург хоорайның эрге чагыргазының ыдан-ла херек кырында кылып турарын чоокта чаа Кызылга болуп эрткен өөредилге ажылдакчыларының профэвилел конференциязында Кызыл хоорайның өөредилге киллизинин даргазы Анисья Кууларовна Монгуш эш-оору-биле сагыш-сеткилин үлешкеш чугаалаан чүве. Шынап-ла, бир эвес башкы кижинин күш-ажылын үнелеп, ону материалдыг-даа, моральдыг-даа деткип турар болза, чылдын-на доозукчулар эртүзүнде «ажыл чоктар» саны кызырлыр, харын-даа турбайн барын болуп. Бир эвес башкының кылган ижин чыл санында хоорай, кожуун, суур чагыгалары профэвилелдер үнелеп көрүп, шаннап-мактап, бажын-балгат-биле өй-шаанда хандырып турар чүве болза, айтырыг ажыл сеңсадыышкынынга келбес, башкы ажылдынан аныяктар-даа ырбаан чорбас ийик. Чадаанның № 2 школазының башкызы Д. Д. Хомушкуунун чугаазы-биле алырга, 1993—94 өөредилге чылында кожуунга 45 башкы ажылын каган, акша-шалыны улуг черлерде ажылдай берген. Беш чыл иштинде өөренип, билип алган мергежилинге ажылдан шыдаваннары ол бе? Чок, Чоон-Хемчик кожуунун башкылары ноябрь, декабрь айларының шалын акшазын безин албаан. А бир эвес өг-бүленің эллери иелээ башкы болза, амыдырал чүдүп тургустунарыл, ынчангаш бирээзи ыяан ышак ажылынан чоруур ужурга таваржыр. Ол чоруурда эр ээли үнүп чоруп ажыл дилээр апаар. Дээди эртемниг эр кижиге «ажылыг» ажыл тыпты бээри чугаажок. Адак дээрге коммерция-биле-даа хадбаатанышкай. Кижи чүү дээш эртем чедип, ажылдан чоруурул? Күш-ажылының түнелин көрүп, акша-төгериниң үезинде ап, ажы толун азырап оларын бут ыырынга тургузар дээш-ле болгай. А ажы-тол — өг-бүленин келир үези, угун салгаар салгалы. Д. Д. Хомушку бодунун школазында чаа доозун келген өг-бүле акша-шалын албаанындан, оглу бергелеп аарый бээрге Кызылче эккээр акша чок болганын хомудал-биле чаржынын чугаалап турду. Шынап-ла, бо дооразындан дыннап олурган кижиге безин башка кандыг бодал кирбес дээр: «Ажылынга ээ-харыысалга чок кожуунун өөредилге киллизинин багай, тоомча чок чоруулан, чаш тол чүүл улуг эмчилерге чедип шыдавас чүвел? Бичин уругнун маңаа буруузу чүл? Ада-иезин эртем чедип алгаш, өске кожуунга ажылдан келген-лир, чоннун уруг-дарының эртембилигге өөредип турар-дыр, шалынын чүүл бербейн турарыл?»... Мындыг айтырыгларны конференцияга санал берген башкылар база чидириби-биле тургузуп турза-даа, республиканың өөредилге болгаш эртем ажылдакчыларының профэвилел комитединин даргазы М. Ч. Оржактың илеткелинде башкыларының ажылга хаара туттунуп, социал хандырылгазының лугайында ханы анализ чок болду. Шыны-биле чугаалаар болза, республикада башкы кадрларның материалдыг-даа, социал-даа байдалы копчуг кулу деннелде. Чижек кылдыр Кызылда башкы институдун ап көрээлиннер. Республиканың бүгү школаларына башкы кадрларны белеткеп, оларга бүгү күжүн, билиин берип турар докторлар, кандидаттар бажын-балгат чок, оглуг-баштыг уругдарыы азы ада-иезин-биле чангыс квартирада сынмарлажын олурарлар безин 55 кижи бар. А хоорайның олбо чүктеринде ийи чуртталга бажыннарында чылчыы-биле чурттан турарларының саны өзүп бар-ла ыыр. Мындыг берге байдалга турган, олардан кандыг аки билиг негээр бис? А институтта өөренип турар келир чеин башкыларының, амгы студентилериниң айла эгелеп-диязы — 28 муң рубль. Оларның 40 хуузу өг-бүлелиг. Иелээ студент болгаш уругдарыглыг болза айда 56 муң рубль акшага канчаан чурттаарыл? Амгы үеде чангыс хүнде-даа чарыырынга четпес акша, 4-5 чыл иштинде аштап-суксап турган доозун алырынга, 1-3 чыл иштинде эң-не кудуку разрядтарга ажылдаар, училище дооскан өг-бүле ийи башкы айда кайда катай 200 муң рубль хире шалын акшазын ап турарын башкылар чугаалап турду. Өг-бүле улуска бичии-ле херекчок ышкаш чүүлдер херек апаар. А ала-иеп, доргул төрелиг өске кожуунда болза, кымдан диленип, чединер сеп. Суурда башкы кижи дээрге, эң-не хүнүткелдиг, долгандыр турар бүгү чонга үлегерлиг болуру албан. А үш-дорт ай акша албайн баргаш, арын-нүүрже көрүп олурар болзунза аштаза-даа хонну. Аргажоктун кырындан каш акша чээн алырынга, будун суур дыргын апаар дээрзин башкы бүрүзү билир. Ынчангаш аныяк кижи өөредилге черин доосканнаш, аргалыг болза төрээн улузунун аразында бут кырынга туруп алырын болзаар. Бо дугайы башкы институдунун студентилерин база дувөредип турар дээрзин конференцияга Республиканың Өөредилге яамызының сайыды В. Б. Ховенмейге салган айтырыгдан биллим. «Школаларда пенсия пазылыг башкылар аныяктарга шактарын хостан бербес. Ол дугайында бодалынар кандыгыл?» деп, студент уругнун айтырыынга сайыт «Каа-Хем кожуунун кыдыг-кызыгаар суурларында башкылар чедишпейн турар апаа ажылданар» деп дорт харыы берди. Ийе, айтырыг салган студент уруг, оон бир-ийи эштери ырак-узак суурларга барып, «ыржым булунга» үш-дорт чыл ажылдап чоруй болар-ла ийнаан, а түнелге кандыг болуруун үстүнде айытты. А арткан студентилер доозукчулар кайа канчаар акша даарыл? Моон соңгаар башкы кадрлар айтырыының талазы-биле кандыг чаа шаанашкыннар кордүнүп турарын, оон келир үезинин дугайында студентиге тайылбыр кылган болза, сайыттын арын-нүүрүзүнде арыг артар ийик.

Мен болаарымга, студентилерниң көдүрүп турар айтырыы кончуг шын. Чүге дизе бистиң республикавысты Соңгу чүк-биле деннеңкенде, 50—55 харлыг башкылар пенсияже үнер. Оларның саны чангыс чүс эвес дээрзи база билдингир. Хеп-хенертен пенсия үнери, өөренген ажылынан чарлыш чоруй баары коргунчуг, «ол чокта школага кым ажылдаарыл» дээн бодалдар сагыш-сеткиллеп үнмес. Ынчалза-даа пазы сооргe, назы-ла болгай оон кым-даа чайлавас. А школа пазылыг өөренгеннилерге бо үениң чаа үзел-бодалдыг информатика, программирование, электроника билир компьютер системазын ыяк сорепир аныяк башкылар херек. Үе ону пеген келген дээрзин келир үеним башкылары — студентилер сагыш аарып чуулу

●Деңнеи коргүзергео

1994 ЧЫЛДА АЪШ-ЧЕМ БАРААННАРЫНГА ӨРТЕКТЕР ДУГАЙЫНДА

Тыва Республиканың Статистика талазы биле күрүне комитеди Кызыл хоорайда болган 5 кожуун төптеринде: Туранда, Шагаан-Арыгда, Кызыл-Мажалыкта, Сарыг-Септе болган Эрзинде аъш-чем бараанныларынга өртектериниң байдалын хайгаарап турар. Алаттынган ол чурттакчылыг суурларда өртектерни дараылаанынга үнделиилээш, айла өртүмак өртектерни санап үндүрүп, оларның өскерилгезин мурнундагы ай-биле болган деңнеп турар.

1994 чылдың декабрьда аъш-чем бараанныларынга өртектер чиитиян-биле 3,7 катап өзүп турда, сүтке, кефирге, хлебке болган хлебулочка аймаан а (дээди сорттуң далганындан кылган), картофельге, макарон кылыгларынга өртектер 6-7 катап, луска — 10 катап өскүп. Алаттынган продуктуларның хөй кезии — бирги эргелеге чугула хереглелиг барзаннары болуп турар.

Аъш-чемниң кол продуктуларынга өртүмак өртектерни килограммга болган литрге көргүзүп мындыг: (**бирги сан — январь, ийгизинде — март, үшкүзүнде — июнь, дөрткүзүнде — сентябрь, бешкизинде — декабрь**).

Мал эъли	1790	2115	3919	3972	4749
Хайындырган колбаса	4102	5304	8076	9712	11644
Ак үс	4570	6843	5781	5778	10407
Үнүш үзү	1322	2607	3372	3191	8130
Сүт	418	671	724	724	1162
Чуурга (он борбак)	772	1203	1212	1310	2544
Чигир	1203	1294	1943	1627	3592
Дус	86	115	197	482	779
Далган	388	488	625	749	1275
Пополык хлеви	235	329	494	494	572
Картофель	177	332	491	737	1250
Макарон кылыглары	694	1012	1755	2085	3642

Мында көргүзүп турары болза айрыл тоолуулуг көргүзүг эвес, а айда өртүмак өртектер-дир.

Республикага чыл дургузында аъш-чемниң кол продуктуларынга өрт өтөрни таарыштырарының практиказы хевээр артып келген. Өртектерни таарыштырарының кол хевири — садыг организацияларының садыг пемделдериниң хемчээлиниң ызырганы. Ажылдан чыдыр бүдүүлгелериниң сорулга алыр байдалын база кыыгаарлаан (10 хуу чедир). Дотаның хевири-биле чугле бирги болган ийнги сорттуг далганындан быжыгган хлебниг өртөөн таарыштырыр турар, ол өртөк чылда 2,4 катап өскүп-тир. Өртөөн таарыштырбайн турары дээди сорттуң далганындан быжыгган хлебтиң болгаш хлеб булочка кылыгларының өртөөнин өзүлдезинин темпизи ол-ла үеде 5,9 катап өскен. Ылгал дыка үлүг дээрзи коскү ышкажыл.

Тыва Республиканың күрүпенин Статистика комитеди Эрзинден өске чурттакчылыг суурларда 1 айда 1 кижиге оцаажыр аъш-чем багаанларының 19 хевирингe ниити өртөөн база түннеп турар. А Эрзинге ону чүге санавайн турарыл дээрге, ындыг бараанныларның санында кирип турар продуктуларның үштүн биринден хөй кезии садыгларда чок болуп турар.

Декабрьда мындыг бараанныларны өртөө Кызыл хоорайда ой-давында болуп турган (124,9 мун рубль), а оон эң биче хемчээли Туранда (94,7 мун рубль).

Декабрь айда Кызылга 1 кижиге оцаажыр бараанныларны өртөө Абаканындан 16 хуу улуг, а Даг-Алтайындан болган Красноярскиниңден 27-30 хуу улуг болган.

Аъш-чем бараанларының кол хевирлери-биле эки хандыртының турарын ап көөрге, Кызыл хоорай эки байдалдынга хамаажыр болган. 1993 чылдың-биле деңнээрге, түскай таарыштыр тургускан бүдүүлгелерге 1994 чылда садыгның колбаса кылыгларын, водканы болган ликер-водка кылыгларын садары көвүдээн Оон-биле чеңгелештирлегаа ыыргазын, бөлүктектиг ыттын, балыкты, малдан алыр үстү, шейны, конфитер кылыгларын, чигирни садары эвээжээн.

Аъш-чем бараанныры-биле өн четпес хандыртының турары чергe Эрзинин чаптыс эвес чылда кирип санап келген. Өске кожуундарны алган көөрге, ындыг-ла таарымчалыг эвес-таа болза Эрзинниңдиг черле дээрге болуп турар.

Тыва Республиканың Статистика талазы-биле күрүне комитеди.

Чазак отчёдунуң сайгарылгазы

ЧҮҮЛДҮГ ДЕП САНААН

Тыва Республиканың Чазаның отчёдунуң тайылбырын Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчыларының чыыжында президент структуразынга хамааржыр инвестиция комитетинин даргазы В. И. Кан-оол кылган ТР-ниң Чазаа 1994 чылда рынокту экономикаже ханылаар, чоннуң социал айтырыгларын шиитпирлээр дээш ап турган хемчеглерин голаргай чижектерге даяныр турган сл чугаалаан.

Чон бүрүзү эрткен тоогулуг, келир үелиг. Шаг-тоогүлен бээр Тыванын экономиказы мал ажыл-чыыныга даянып, чурт болун бүрү чемгерин, хепкерин келген. Үжен чылларда ТАР-ның санамарының сайыды Өөн Танчай Швейцарияга болган конгресске киржип чораан, тыва акшаның аллын болган оске-таа үндезиннерден тургустуганын үнезинин чугул дыңнатган. Амгы деңнел-биле алырга, ынчалгы бир акшага, даштыкы чурттуң чайырлан каан ийи орвун садып ап болур. Ол үеде Тыванын малының ниити базы 3,7 сая чедип турган. Дайын соолунде ол сан-түн чүгле чартык миллиоңга үзе-тура чедер болган.

Алдан чеден чылларда эвээш остүрүп алган малывыс базы чылдан чылче кудулап турары чажыт эвес. Президент Ш. Д. Ооржакка удуртган Тыванын Чазаа бо кончуг кризистен үштүнүп үнер, экономиканы кодурер, кижилерниң үгаан мелерелин, культуразын бедилер дээш эвээш эвес хемчеглерни ап келген. Тывага XIV Далай-Ламаның аалдан чорзаны, Б. Н. Ельцинниң албанныг аян-чоруун Тывага кылганы, республиканы Кыдыкы Сонгу чүк регионларынга деңнээш дыка үлүг ылгын берген чон билип турар. Бо хүннерде бюджет организацияларында ажыл-ишчилерниң шалыны Россияда ортумак шалынга деңнешкен. Тыва боду тараа, далган-биле хандыртына бээриниң аргалары тургустунган.

Ындыг турбуже, толаан акша-тогерин дыка эвээш боон артышаан. Акша чокта садыг-саарылга чоннаан бээры чугаажок. Ынчангаш Чазак республикага биче болгаш ортумак бүдүүлгелерни сайзырадыр хемчеглерни ап эгелээн. Делегей дуржулгазындан алгаш көөрге, шак ындыг бүдүүлгелер чоннуң калбак хереглелдерни бүрүн хандырып турар. Чижээ, Японияның бүдүүлгелериниң сезен хуулун биче болгаш ортумак бүдүүлгелер эзелеп турар. Олар аргежок чугула бараанныны бүдүрбүшаан, хөй ажылчын күштү хаара тулуп алган. Ажыл чок чоруктун өөн эртериниң бир орву ол дээрзин В. И. Кан-оол демдеглээн.

Биче болгаш ортумак бүдүүлгелерни ажыдарынга болгаш сайзырадырынга эвээш хуулуг чээлилерни берип турар апаргай. Ам харын даштыкы банкыларның инвестицияларын ажыглаар арганар база тыныы берген. Ону ой-шаанда ап, чоп ажыглаар болзувусса, кризистен үштүнүп үне бээр бис.

Тыва топ регионларга чиг эт бээр бааза бооп турган. Хамык дүгүн, кежин, аъдын хадас чыгыы Саян артынче ажыдып, болуунга чүнү-даа болбаазырадып албастаан. Чүгле оон үржуулан бо хүннерде Россияның дотациязын ап олурарывыс ол. Ындыг бергелээшкиннерден үнүп аврының барымдаалары бисте бар. Кызылга кылган бичин уруглар идиктерин, «Аляска» дээн топларны оске область крайлар ажок сонуургай берген. Ангор ошкувус дүгүн даштыкыга арыг алдын-биле садып алыр күзелдиглер эвээш эвес. Чоокта чаа Новосибирскиге болуп эрткен «Сибирь дугуржулгазы» ассоциациязының делгелгезинге тыва ангор дугу улуг алдын медаль-биле шаңпаткан болгай.

Шагаан-Арыгга хем-далай порту, Кызылга чурттар аразының аэропорту туттуна бээрге, Тывадан үндүр-книр чүк дажыырынга, харыдзажырынга дыка таарымчалыг байдалдар тургуступар.

Чуртувус ажок байлак дээрзин билир бис. Экология талазы-биле эн арыг суг, аар суг, алдын, урап дээн чергелиг ховар эртипелерни ажыглаар үе чоокшулаан.

Чыыпка сапал бергеннер колээ болгаш арат ажыл-агыйларын акшаландырар. Шагаан-Арыгда ара каанган тулугларны ажыглалга киирериниң дугайында саныпсеткилди дүүрген чугаалаанар, В. И. Кан-оол ол санаалдарның чүүлүүн демдеглээн, бар арганарны ажыглап, дузалажырын аазаан.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.
«Шынының» тускай корр.

БҮЗҮРЕЛИН ИЛЕРЕТКЕН

Улуг-Хем кожуунунуң төп эмнелгезиниң коллективи-биле ТР-ниң Тулуг намызының сайыдының орлакчызы, архитектура комитединиң даргазы В. Д. Байыр-оол ужуражып, Чазактың эткен чыл дургузунда чорудун келген ажылының отчедун таныштырган. Ужуражылга үезинде эмнелгенин ажылында чедер-четпестер база илерээн.

Шагаан-Арыгда төп эмнелге амгы үениң дериг-хереклелдер-биле чеңгелленген, дээди болгаш ортумак эмнелиг эмчилер-биле хандырылган турбуже, ажыг кыштың соогунга аңаа ажылдаар-даа, эмнедир-даа аргажок апаргылаар. Оон кол чылдаганы — котелнаядан чылынның эвээш кээп турары. Эмнелге хоорайның эн-не үжүнде турар. Ындында-ла шоолуг изитпээн суг аңаа чедип чорда чүгле булаан болу бээр. Оон калында, чылыг дамчыдар хоорзалар таарыштыр кылдынмаан. Ол хоорзаларга сугнуң агымын дүрледелдир дизе, чаа насос станциязын кылыр херек.

Оон ыңай база бир аарыглыг айтырыг — эмнерниң эвээжээни. Эмчи В. И. Данчалов сөөлгү үеде кижилерниң хөй черге кемдепкерген, өлүп тур рынга доктаган. Нерв системазының, өкпе, чүректің аарыглары көвүдээн. Кижилерниң кадыының бакыраан турарының кол чылдаганы — долгандыр турар бойдустан ангыда, арагаазашкынның нептерецгей болуп турарында. Ону шегледирниң боттуг хемчеглериг алыры Чазактан негеттинип келген. Ашкаландырыышкын айтырыы чидиг хевээр артышаан. Шалын ашкыны безинг үе үеде бербейн баарының таварыгдаары турган. Шалын доктаамал озаллап үнер, даартагы хүнге бүзүрел бөрык чок болган.

Шагаан-Арыг хоорайда чуртталга тулуу шак турупалган. Чамдык квартираларда ийи-үш өг-бүле сыңмарлажып орулаар. Ындыг турбуже, бүдүн-бүрүн турган ийи каът чурталга бажыны өрттенген, профтехучилище чанында Смоленскиниң тудургуларының кылганы чурталга комплекизи тоймаглаттынган. Ам оларга автобаза, асфальт заводу немежи берген.

Чыыпка киришкен кожуунуң кол эмчизи А. Т. Балган болгаш өскелер-даа санал бергеш, республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржакка баштаткан Чазаа рыноктуг экономикаже улам ханылаар, чоннуң социал айтырыгларын шиитпирлээр дээш эрзин эвес хемчеглерни кылганын демдеглээннер. Чылгаанар 1995 чылда Чазак бөлүүнүң мурунгы салдынган сорулгаларын бүрүн күүседип шыдаар дээрзинге бүзүрелин илереткеннер.

Шоома ДАРЖАЙ.

МАЛЧЫННАРДАН ХАМААРЖЫР

Ажыл-агыйым аайы-биле Чөөн-Хемчик кожуунунуң «Большевик» совхозунуң малчыннарын, сүт-барзан фермазын кезип, кыштаглаашкынның ниити байдалын көрүп таныышкаш, ажыл-агый тонуге келгеш, совхозтуң директору Валентин Чамыяңович Куулар-биле ужуражып чугаалаштым.

— Эрткен чылын бистер кыштыг хүр эрттирер сорулга-биле дараазында ажылдарны кылып чоруткан бис. Сигенни 900, силосту 1200, сенажты 860, саванны 30 тоннаны белеткеп алган бис. Малчын коданнарда мал чеми, дус чедиртинген. Чоокта чаа кодан бүрүзүнге 500 кг. суланы үледивис, база ол ышкаш аъш-чем чедирилгезин организастаан бис. Олаар үүл кыштагларда чедиртинген, хар улуг чагганындан далбыйлаашкынны база чорудун тур бис. Ам кыштаглаашкын чүгле малчынларның баттарындан коңчуг хамаарыр.

— Рынокту бо берге үезинде кижилерниң ажыл-агыйга харыысалгазы кандыг-дыр?

— Мен бодап көөрүмге, күрүненин ажылын ак сеткилдиг кылыр кижилер эвээжээн, ам-даа чүгле «эккелле, эккел-ле» дээр, чүгле хуу амыдыралче чүткүүр апарган берге үе-дир бо, кодээ ажыл-агыйны черле эде көөр болза эки деп бодаар мен. Ынчанмас болза каш малывыс төнер деп барды. Чижээ: бистиң совхозтуң шээр малы 4000 ажыг, а хуу чоннуң шээр малы 5000 ажып турар, бода мал талазы-биле база ындыг. Чүну-даа кылырда совхозтуң техниказын, кывар-чаар материалдарын чарыыр. Мээң боданым мындыг:

Бирээде, ажыл кылбас кижилерни совхозтан шуут үндүрер. Ийиде, өнчүнү ыяк быжыглаар, быжыг корум-чурум, шыңгыы хоойлу херек. Үште, хуу малдың чизезин шын кылыр, совхозтуң малының хорамчазын шуут болдурбас. Дөртте, көдээ ажыл-агыйның күдүрген продукциязының өртөөн улгаттырар, садыг-саарылганы экижидер.

Дарый-оол КУУЛАР.
Чадаана хоорай.

Таныжыңар: Кызыл-Чыраа школазы

Тес-Хем кожуун чагыргазының өөредилге килдизинин шиитпири-биле 1993-1994 өөредилге чылының түннелдери-биле Кызыл-Чыраа ниити билиг школазы тиилекчи бооп, «Чылдың эң эки школазы» атка төлептиг болган. Бистиң корреспондентивис Дайынчы Дамба-Хуурак ол школага барып, ажыл-ижи-биле таныышкаш келген. Ам оон белеткээн материалдары-биле таныштырар-дыр бис.

ЧОГААДЫКЧЫ ЁЗУ-БИЛЕ АЖЫЛДААР

1994-95 өөредилге чылының бүдүүлүнде болуп эткен башкыларының август чөвүлелгазының үезинде бистин школаның директориязы, башкылары кожуун башкыларын секция ажылын удуртуп эрттирип, боттарының илеткелдерин кылаанар. Ол чаа эргелешкин болган. Бо уе хуумда удуртукчулар мурнунга «Башкының уруглар-биле харылажырының аргалары база бөлүмнин туруштары» деп илеткелди өөмчаан, сайгарылгазынга кириштим.

Чаа өөредилге чылында дараазында сорулгаларны салып алган ажылдан турар бис. Бирээде, аныяк өөскүларга методиктиг дугайын өөредип, айтыг, улуг чогаадыкчы кичээлдерге ажылдаш, үште, тыва чаңчылдарын, танцы-сам кичээлдерин чижек программаын тургуаарынга дузалажыр, дөртте, аттестацияны белик шынаалыг эрттирер, беште, методиктиг каттыжыышкынар эразында чаруштуг уламчылаар. Школа ажылының кол угланыышкыны — улуучу педагогиканың арга-хевирлерин кичээлге болгаш класстан дашкаар ажылга ажыглаары. Школада 20 дээди 10 түскай ортумак эртемниг башкы каплаан ажылдап турар. 17 класс-комплектиде 309 өөренкчи хаара туттунган. Бирги чартык чылдың түннели-биле 8 кижи чүгле «5», 81 — «4-5» демдектерге өөренген.

Болум 10-11 класстарда математика башкылап турар мен. Удуртукчу кижи болганымда, оске эш-өөрүмге үлегер-чижек болур ужурлуг деп чүвени медереп билип, математика кичээлин үеним девиннге дүүштүр эрттирер дээш бар-ла аргаларны ажыглап турар мен. Эткен чылын 8 классна «Дөрт булунчуктар», 10 класска «Тригонометрия эртеминиң байырлалы», 9 класска «Көргүзүүлерни дегдештирии болаары», «Хуулгаазын ийи шоо» деп ажык кичээлдерни, 5-6 класстарга «Математика чуртунче аяа-чорук» деп класс шагын, «Чуу, кайда, кана?» деп викторинаны оттумак класстарга эрттиргилеттим.

Башкыларның билиин мергежилин белгилер сорулга-биле үш бөлүкке чарып алгаш, психология педагогика, өөредилге талазы-биле педсоветтерни эрттирип турар. Чижээ, кижилер аразында харылзааларга хамаарыштыр «Эки башкы кандыг болуурул?» деп педсоветти эрттирдивис. Аныяк башкыларга дыка өөредиглиг, ажыктыг болур чорду. «Педагогиктиг чугаалажылганың кулуразы» деп темалыг педсоветти эрттирип турган, башкыларның боттарының база өөренкчилер аразында чугаалажып харылажырының эптиг аргаларының дугайында чугааны кылдывыс.

Эртемиңге берлиннеп ажыл-ижинге кызымак, башкы, ада-ие, өөренкчиниң аразында быжыг харылзааны турузар дээш чогаадыкчы езу-биле ажылдап чоруур башкылар бисте эвээш эвес. Ындыгларга эге класстарда ажылдап турар Урана Шойдакты, Ханчал Эрендейни, эге класстарда өөредилге эргелекчизи Бижи Демчикти, математика башкызы Зинаида Матпааргыны, күш-культура башкызы Айлан Лаңааны, тыва чогаал башкызы Тамара Куларны хамаарыштырып болур.

Өөредилге эргелекчизи Чечек Дижитмаанын «Агарның агызы», аныяк башкы Байлак Куларның «Сээн стилин» болгумцериниң ажылы макталдыг. 11 класстың өөренкчизи Елена Сакпай кожуунга химия олимпиадазынга бирги черни ап, республикага багай эвес киришкен. Еленадан келир үеним химия башкызы үнериниң магадылалы тургустунуп турар.

Школа дузалал ажыл-агыйын тутуп турар. 30 шаа хой, 5-6 өшкү, бир инекти бир малчынывыста тургузуп турар. Эткен күзүн 5 тонна картофельни ажаап алган. Чазын тараа тарыыр планныг бис. Коллектив кежигүннериниң социал амыдыралын экижидер дээш ажылды чорудуп турар. Чамдык башкыларга бажынбөлгат негеттинип турар. Эң ылангыя аныяктарга.

Улуучу педагогиканың арга-хевирлерин кижизитилге ажылында ажыглап турган, тыва улустуң чазгай чаңчылдарына өөренкчилерни өөредип кижизидер дээш башкылар коллективи чогаадыкчы езу-биле ажылдаарын хүлээнип турар.

Клара САМДАН.
Кызыл-Чыраа ортумак школазының директору.

УЛУСЧУ БИЛИГЛЕРНИ АЖЫГЛААР

Эткен чылдан эгелеп кожуунуң математика башкылары «Улуучу билиглерни кичээлдерге болдуур шаа-биле ажыглаары» деп угланыышкын-биле ажылдап эгелээн. Бирги чылында колдуунда теория талазы-биле ажылдаан, ийиги чылында практиктиг ажылче шиитпирлеп, башкыларның класс шактарынга, кичээлдеринге олуржуп, арга-дуржулганы солчуп турар апарган. Үшкү чылында математика башкыларының эртем-практиктиг конференциязын эрттиреринде планнап турар. Ажыл-үлүзүлгемниң аайы-биле Берт-Даг, Чыргаланды, Самагалдай ортумак школаларынга чедип, математика башкыларының кичээлдеринге олуржуп, оларның-биле чугааны кылып, арга-дуржулга солчулгазының талазы-биле практиктиг хемчеглерни ап эгелей бердим. Ам О. Шынаа, Ү. Шынаа школаларынче баар деп планнап турар мен.

Школада 8-9 класстарга математика кичээлдерин эрттирип, 8 класстың удуртукчу башкызы болуп ажылдап турар мен. Школада математика, физика башкыларының методаттыжыышкынының ажылынга киржип, бодум ажык кичээлдерни эрттирип, өске сан башкыл рының ажылчорудулгазынга хүн бүрүнүң практиктиг дузазын көргүзүп, математика, физика башкылары-биле сыры харылзааны тудуп, арга-дуржулга солчуп турар бис.

Бодумнуң хуумда ажылымны угланыышкыны — ада-ие-биле школаның харылзаазы. Ада-иениң школаже кичээнгейлиг болурун чедип ап, башкы, ада-ие, өөренкчиниң бот-боттарын битчиринче угланган ажылды чорудуп турар-дыр мен. Класстан дашкаар ажылдарны эрттиреринге ада-иениң киржилгезинче коңчуг даянып, класым өөренкчилериниң ортузунга «Мээң өг-бүлем» деп анкетаны организастаан бис. Уруглар боттарының ада-иези-биле харылзаазынга хамаарышкан айтырыгларга харыыларын бижээннер. Оолдар, уруглар аразында харылзааларының айтырыгларын чогумчалыг шиитпирлээринге ада-иениң сонуургалы база башкыларның хүн бүрүде карак кызыл ажыл-чорудулгазынан коңчуг хамааржыр деп бодаар мен.

Зинаида МАТПААРГЫ.
Математика башкызы.

ТЫВА АЯН-ШИНЧИЛИГ НОМНАР ХЕРЕК

Эге класстарга 20 чыл ажылдадым. Ам ийиги классчылар-биле ажылдап турар мен Тыва дыл, сан кичээлдеринге тыва чаңчылдарны өөренкчилерге кижизидер угланыышкынныг «Эвилен, ээлдек чоруктун школазы» деп класс шагын ада-иениң киржилгези-биле чоокта чаа арттырдым. «Сүт бүдүмелдиг чем», «Дус амыдыралда» база аваларга турасказаткан класс шактары болгулаан. Экология темазынга «Төрээн черимниң хемнер, хөлдери» деп класс шагын сургуулдар-биле күскү арыгже экскурсиялап чораан эртиреррге, өөренкчилер дыка сонуургаар чорду.

Ада-иелерни, эге класстар башкыларын чалап алгаш, «Өлпей ыры» деп темалыг ажык кичээлди эрттирдим. Кичээлге өөренкчилериниң киржилгезинин дугайында база оларнын билиниңи, мээң кичээлди канчаар эрттиргенимниң дугайында ханы сайгарылганы башкылар, ада-иелер кылып, мээң ажылчорудулгамга чогуур үнелелди берген. Ол менээ канчаар-даа аажок өөредиглиг кичээл болду. Шак ындыг ажык кичээлдерни өске-даа башкылар эрттирип турар.

«Национал школаларны сайгарадырының концепциязы» деп Чап Чүльдумнуң киирип турар телевиделчи чүүлдүгүнүп Кызылга болган регионнар башкыларының конференциязының секция ажылынга киржип, «Тыва аас чогаалы — үжүк-бижиг өөредилгезинин үезинде» деп илеткелди кылдым.

Эге класстарның өөредилге номнарын бүрүнү-биле тыважыдар, үжүк-бижиг өөренип турар үеде аянныг, кыска тывызыктарны, үлегер домактарны ажыглаар кылдыр киирер. Номнарны черле национал хевирлиг, тыва аян-шинчилиг кылдыр үндүрери күзенчиг. Чураан чуруктарындан эгелээш тывызыктар болза, чүгле ол бодумнуң санал-оналымны киирип тур мен.

Үлегер домактарны, дүрген чугааларны, тывызыктарны уругларның назыхарының аайы-биле өөредип кижизидерге, угаан-медерел сайзыралынга аажок бедик болур. 3 класска чеде бээрге, тыва чаңчылдарны өөредип турган, өөренкчилерге ада-ызыгуурунуң дугайында билиишкинни өөредири эргежок чугула. Чижээ, изиниң төрээннери даайлары, а адазының — акылары деп билиишкинге өөредип чаңчыктырар. Ажык кичээлдерге ада-иелерни чалап, катай кичээлдээрге, кижизидилгеге черле ажыктыг деп бодап, ону бодум ажыглап турар мен.

Хангал ЭРЕНДЕЙ.
Эге класс башкызы.

ТӨРЭЭН ЧЕРИМ, ТӨРЕЛ ЧОНУМ

Бо школага ажылдаа-ла 24 чыл болдум. Кызылдың күрүненің башкы институдунуң физика-математика факультедин доостум. Бо өөредилге чылында эге класстарның өөредилге эргелекчизи база хүлээлгелиг мен. 1992 чылда методист башкы атты чедип алдым, а бо чылын ол атты бадыткаар дээш аттестацияга белеткеп тур мен.

Бодумнуң эртемимниң аайы-биле «Улуучу билиглерни математика кичээлдеринге ажыглаарының эптиг аргалары» деп угланыышкын-биле ажылдап, класстан дашкаар ажылдарга өг-бүле чылынга турасказадып, бодумнуң ада-өгбем төөгүзүн өөренкчилерге сонуургадып таныштырар ажылды чорудуп турдум. Ол чаа өөренкчилерни төрел болук аайы-биле кижизидеринге эки сөлдарны чедирип болур.

Удуртуп турарым доозукчу 11 класска «Төрээн черим, төрел чонум — ыдыктарым», «Төрээн черим өөрен» деп класс шактарын эрттиргеш, төрээн черивис дугайында тоолчургу чугааларны чыггаш, тускай альбом, шимелдени шылдывыс.

«Эзир-Кара кымның аъдыл?» деп төөгүлүг чугаада мээң ада-өгбем, Эзир-Карының ээзи, кырган-ачам Соян Санданмаа дугайында класс шагынга суурда төрел-төөгүлүмчү чаңчыл киириштирдим. Эзир-Карны чаныштарга мунуп чораанычаш дугайында 76 хаттыг Мандза Алдын-Херел, 72 хаттыг Каадыр Карги олар сактыышкыннарын өөренкчилерге сонуургатыннар, Сумувуста Эрендей деп фамилиялыг төрел болук аймакка турасказаткан класс шагын байырлал шинчилиг эрттирген. Аңаа улуг назылгларның сактыышкыннары, чагыг уткалыг чугаалары дыка солун, өөредиглиг болду.

Эге класстар башкыларының алдын күс неделязын, «Алгыг-делгем школам, авыралдыг башкыларым» деп башкы хүнүнге турасказаткан шүүлүк мөөрейин класстар аразында организастаанны кончуг солун. Сан эртеминиң неделязында «Тергиин солун, хөглүг, элдеп саннар-биле таныжылга» деп чыыш-конференцияны база эрттирдивис. Ындыктыг саннарга турасказадып, дүрген, чечен чугааларны, үлегер домактарны чугаалап, тывызыктарны кожамыктарны ырлап, кайгамчык тывызыгыр чоруун эге класс өөренкчилери ада-иелерге, башкыларга база эш-өөрүнге көргүскеннер.

«Вальс, вальс» деп мөөрейге шупту эге класстар өөренкчилери улуг сонуургал-биле киришкен. Аңаа 3 «б» класстың өөренкчилери Херел Сиилиней, Чайнита Шимет бирги черни ээлээш, тускай шаңналга төлептиг болганнар. Эге класстар өөренкчилериниң чыыжын организастап, солун класс шактарын эрттиреррге, угаан-бодал, мөзүлүнгер, үрен үүл талазы-биле сайзырадыр ап турарын эскердивис. Ынчангаш да ниңа санында эге класс сургуулдарының темалыг кежээлерин эрттирери чаңчыл апарган. «Салгал» аттыг салым-чаяанныг бичин уруглардың уран үүл бөлгүмүнүң уруглары «Шупту чүүл бистен эгелээр» деп неделя эрттиреринге белеткеп турар.

Эге класстарның методкаттыжыышкынының ажылынга, ол ышкаш мээн-даа ажылымга 1 «б», 2 класстарда ажылдап турар башкылар Урана Шойдак, Хангал Эрендей улуг дузаны көргүзүп турлар.

Бижи ДЕМЧИК.
Эге класстарда өөредилге эргелекчизи.

МӨГЕЛЕР ҮНҮП БОЛУР

Минусинскиниң педагогика училищезинин күш-культура салбырын 1987 чылда дооскаш-да, бо школага башкылай бердим. Саратовтуң индустрия-педагогика колледжин эткен чылын дооскан аныяк башкы Эрестол Эрес-оолович Седен-биле иелээ күш-культура кичээлдерин эрттирип турар бис. Кичээлдерден аңгыда, мен колдуунда уруглар-биле ажылдап турар мен. 7-11 класстарның уругларын ийи-ийи бөлүктеге үзүп, хол бөмбүүнге неделяда ийи катап, баскетболга бир катап секцияларны эрттирери чаңчыл апарган.

Хол бөмбүүнге Аида Сырат, Елена Сакпай, Вероника Дембирел, Олча Лаңаа, баскетболга Сайчина Самдан, Алдынай Чаймаа, Венера Дажы — эрес-кашгай авазангыр ойнап өөрени бергеннер. Эткен чылын декабрь айда кожуунуң школачыларының аразында болуп эткен баскетбол маргылдаазынга бистиң оолдар бирги, а уруглар үшкү черже үнүп, шилчиир күбокту чаалап алганнар. Бистиң оолдарывыс Отсур Эренделей, Сергек Доптаң, уругларывыс Аида Сырат, Вероника Дембирел кожуунуң чыынды командазынга киржип ойнааш, республикага бирги черже үнгенинге чоргаарланмас арга чок.

Класстан дашкаар үелерде эге класс өөренкчилерин аразында хөглүг старттарны организастап эрттиргени солун болган. Эткен күзүн чиик атлетикага, хол бөмбүүнге, баскетболга маргылдааларны эрттиргеш, тиилекчилерге «Школаның чемпиону» турасказадыг куржагны тиилекчилерге школа директору Клара Сояновна Самдан байырлыг байдалга тывыскан.

Элээди оолдарга хүреш секциязын школаның эткен чылгы доозукчузу Буян Дижитмаа неделяда үш удаа эрттирип турар. Канчап билир, Шимит Сүктерби, Игорь Шожулчааны, Сергей Дандааны дөзеп, оларны солуур келир үеним мөгелери үнүп келир чадавас.

Айлаң ЛАҢАА.
Күш-культура башкызы.

МӘӘҢ КЛАЗЫМ

Бо өөредилге чылында школаны беш уруг, алды оол доозар бис. Клазывыс оолдар, уруглары дыка найыралдыг, школада болуп турар спортчу, культура-массалыг ажылдарга идепкейлиг киржиринден аңгыда, оларны организастап эрттиреррге улуг үлүүвүс киирип турар бис. Хол бөмбүү, баскетболга школаның чыынды командазының кол өзээн тургузуп, кожуунга багай эвес көргүзүүглерни чедип ап келдивис. А чаңгыс классчы эвеливис Отсур Эрендей хуреживиге суулуг болуп, алдан дөрттүн чиринин дуглап эгелей бергениге чоргаарланып чоруур бис. Эвеливис алызы барып шыырак мөге болу бээринге бүзүрел улуг.

Амы-хуулда эткен чылдың декабрь айда кожуунуң школачыларының ортузунга

САГЫШ-СЕТКИЛ... ОНУ КЫМГА АЖЫДАРЫЛ?

◆Чагаалар аразында чагаа◆

Редакцияның чагаа киллизиниң белеткээни бо чагаалар допчуладын типографияже чорудуп тура, биске помчукчулардан кээн турар чагааларга хамаарыштыр оларныи-биле кыска сүмележигден кылза, бодал-даа солушса дээн күзел сагышка арткан чүве.

Солуннуң арынарында кандыг-кандыг материалдар парлаттынып турарын, бистиң ажылывыстың ниити байдалын помчукчулар, идегелдиг эрги онцуктер дег, кичээнгейлиг, шыңгыызы-биле хайгаарап турары чугаажок. Оларның үнелелин ап, чамдык таварылгада, чеме сөзүн дыңнай бээривисдаа ында. Ол ындыг болур ужурлуг-даа, чүге дизе, солуннуң ажыл-херээн сонуургаш, апаа ынак ону бистин ниити херээвис кылдыр санап чорууп идепкейлиг доктаамал бижикчилер арбын. Солун номер бүрүзүн парлап үндүреринге оларныи үлүү база кирип турар болгай.

Редакцияже чагаа бижип чоруткан кижи оон солунга кажан парлаттына бээрин, оон почта-биле чеде бээрин чижеглей санап, бодан алганы-биле ол үеден эгелеп, маңгазыныи эгелээр. Кандыг-даа маңаашкын кижиге белен оожургал бээр ийикпе. «Бижээн үүлүмнүң салым-хуузу кандыг боор ирги, парлаар ирги бе аны кончаар хүлээн көөр ирги, помчукчу эш-ооруңун үнелели, хамаарылгазы кандыг болур ирги?» дээн чижектиг айтыылар чайгаар-ла тургустунуп келир. Оон кадында, парлаттынып үнүп келирин база маңаар болгай. Чүге дизе, чырыкче үнүп, парлаттынмайн баар чагаалар база турган, саат чокка парлаттына бээрлери база бар. Доктаамал чүве бижин чоруурлар бо байдалдарны кончуг эки билир. Бо ийи таварылганы чагаалап тура, хүндүлүг бижикчилер, силерге, ижки бурунгуне харыы чагаа чорудуп шыдавайн барган-даа болуувусса, редакцияга келген чагаа хемчээлиниң улуу-бичээн хамаанчокка, шыпарыңын, ужур-утказыныңы талазы-биле кандыг-даа болза, ол үүлдер барымдаа чокка, чангыс-даа чагаа помчуттунмайн барбас деп чүвени маңаа черле чугаалап каалы. Силериң сүмелериңни, дилеглериңни, күзээшкиннериңни өөренип көрүп, ону барымдаалап көөрүн база кызыдын турар бис.

Бөгүнгү бо чугааның уланчызы болур кылдыр, допчуладаа киирген кезек чагааларны көрүп көрээлинер. Од чагааларны допчулаал кылдыр кииргенивис таварылга өвес, тус-туста аңгы чагаалар кылдыр парлап үндүрүптер дээрге, ындыг байдалдын негеллезинге бир-ле талазы дүүшпес боор-дур. Ынчангаш оларны архивтеп кааптып-даа болур турган, ынчалажок автор ол чагаазын ат-сывы, адрезин долу биживейн, ону биле тура-ла, почта хаарканже чүге албан-биле суйгаарыл, чугула үүү барыл, оон кандыг бодалды билип ап болурул, чагааның ээзи редакцияга чүүү чугаалажаарын болап, чамдык чагааларның допчуладын мында киирдивис.

Сагыш-сеткилге аар-берге кылдыр дээр чамдык таварылгаларда сагышка чоок, бүзүрээр, ону шын үнелеп билир, хүлээп алыр болганы арга-сүме калып болур кижиге ажыда чугаалаңсаазы көөр болгай, «Сагыш ажып, чиигеп келли» дижиривис таварылга өвес. Ындыг байдал — бодуунуу-биле база амыдыралдың хоойлузу-дур. Оон-биле чөргелештир, баш мунгаш бодалларга бастырып, ону хөрээнде шыгжап алган, улус-биле оозун белен үлешпес кижилер база гулуп болур. Ындыг кижилерге чиик өвес Чамдык кижилериңиң солун редакциязын эш тыртып, чагаа бижип чорудаа бээри черле таварылга өвес хире. Ындыг байдалдыг чагаалар бисте бар. кээп турар. Оон хомудаанчыг болур бир чүвези — бижээн кижиниң ат-сывының, адрезинин чок болуру. Биске кээп турар чагаалар аразында чагаа хавында долу бижилге чок, чоруткан адрес-даа айыттынмаан, хилинчек чокка-ла кара чангыс—«Шын» деп состуг чагааның ынна-хаая-даа болза, көстүп кээрип чагаа киллизиниң ажылдаачылары өскерип турар бис. «Солунуң-вустуң алы адрезивисти тып кээр-дир але» дижип, хүлээп ам, помчуурбис Бир улаада ындыг-даа ыйнаан деп бодап каарга, чок, дараазында бага домей-ле чорудупкан болур.

Бижип чорудупкан үүлдевиниң байдалын сайгарыл көрүп олурарга ону сеткилсагыштан дүвүреп, аарып, чаасказаазыраан чоруур хире кижи бижип турган хире чүве. Чүге ынчаар санап тур сен дээр болза, бир-ле кижи аңаа «кыжанган» боор, оон дыка сестип чоруур байдалдыг азы боду бир-ле чүвеге бо-ла таарзынмаан боор. Ону редакцияга эштеп хонуктарда келген бир чагаа хереги боор бадыткаар.

«Кижини машина базын кагаа, билип алзын дээш мону бижип олур мен. Кудумчуга менээ чыпшыр келгеш, менден ол-бо кудумчулар айтырар машиналар бар апарган чорду. Бо эртен даштыгаа суг төп чыдарымга, бир машина фаразы-биле чырыдын турду. Оларга менден үүү хергеги билбес-тир мен. Дыштанып хүннерде телефоннан каайн дээримге, ындыг албан чери чок-тур, ол хүн оода редакция ажылдавас-тыр...» Ында ындыг одуругларны бижээн.

Сагыжы оожургавайн, чаасказаазыраан, үен-даян бодалларга алзып, даап бодап, бодунуң «делегейи-биле» чурттан чоруур бо кижиге (чоок кижилерге ыңдыг байдалдыын эскерип турар болза). Дуза эргежок чугула боор турар-дыр. Сагыш-сеткилин, бодалларын ажыдып, чугаалап бижиир чер кылдыр — редакцияны анылап алганы ол-дур. Чагаа айыткан черинге чедер-четпес-даа болза, болап, көрүп турар үүүдерин чангыс ама сөзүн долдур бижип каарга, сеткил-сагышка чиигелдеп ол ап турар-даа боор чаламас. Редакция аңаа ындыг янзылыг чугаалажыг кылыр чер апарган хире. А шынышла, ажыы-биле чугаалаар чүве болза, оон өскээр ол кайнаап бижип болурул, тоомаага кым алырыл, ынчаш? Оон бодап турары-биле алыгга, кандыг-чүү-даа болза карга чангыс идегелиг чер — редакция болганы ол-дур. Ол база кижиниң бүзүрели-дир. Бүзүрел... Бо сесту бижий өскитарымга, «Бүзүрел телефону» деп аттыг албан чери турар болгай дээн болап кирип дүшүп. Чамдык улуг хоорайларга тургулаар-ла болгай. Чаасказаазыран, кандыг-лабир байдалдан сагыш-сеткилге алзып, чоруур кижилерге чогум-на сүме кадар, чугаалажыр чер өзулуг-ла ол-дур. Ынчаргаш «Психологтун ачы-дузаазын чедирер, сүме кадар ындыг албан чери Кызылда бар бе?» деп айтырыг тургустунуп келирге, эки-ле билбес болдум. Кажан чоор, бир-ле солунга чарлал чораанын көрген ышкаш мен А бир эр с «Бүзүрел телефону» кайда-бир черде ажылдап турар болза, кижилерге чедер кылдыр ону дыңнадын чарлаар, рекламаларын күзенчигдиф.

Кижиниң сеткил-сагыжы... Од—дыка-ла нарын билиишкин Ону уттуртулга болдурун, ам дараазында чагаа-биле какеш тапшыын көрээлинер.

«Кижи хөөкүй бо кыска чурттадгазында чүүү көрбес дээр. Хөрээжен кижи бижек, балды туткан деп чүвени хөвар дыңнаардан башка, коргунчуг ындыг таварылга болу бээрин черде бодавайн чордум. Ону тудун алгашдаа канчаар ажыглаарын билбес болгу дег, ынчалзажок, хай боон, бир эр кижиниң бажыы балды-биле кемдедип алган мен. Хамыг чүве канчалдыр болганының дугайын биживес бодай-дыр мен.

Бичин-ле болза кижи амыгынынга чедип алыр часкаымны бодап келиримге, үйгум шуут келбес, эзт-кежим соон келир, тенек аарыг кижи дег байдалдыг аңаар, бажыы туттунуп шаг болган мен. Дыка-ла коргунчуг болур чорду. Когараан кижи боду харын буруузун миннин чедил келиирге, мен база буруум билиидим. Ынчалажок сагыжым аар-берге боон хевээр арткан...»

Чүү дээр боор, шынап-ла, берге таварылга-дыр Кижи болуушкунуң ол үеден байдалы-биле, дүвүреп, коргун азы ажынып-хорадааны-биле, бодун туттунуп, холга алдынын шылаваайн бараны-биле, чүнү-даа — айыылхаланты, улуг буруунуу кылын ап болур дээривис ол. Чагааны бижээн байдалын бодааргa, хөрээжен кижи бо удаада камгаланып турган хире. Когараан кижи буруузун миннин турганын бодааргa аан. Херек тин канчаар болганы Н. Монгүн тайылбырлан биживээнне болгай. Ол хирезинде адын бижээш, чагааны солунга долу кылдыр парлаарын дилээн. Буруузу улуг кижи болза солунче үнериинден кааа диттир чүве деп, бо хөрээжен кижи ындыг дидим базымны чүге хүлээп ынаныл? Аңаа харыы билдингир, хой янзы боон болур. Бо таварылгадан үндүргени дараазында бодалдарны ол чугаалаксаан хиреллиг. Ынчангаш чагаадан мындыг одуругларны помчуп көрээлинер: «Оожургаш чадан кааш, буруумну Бурганга миннин чугаалааш, өрнээн көөрүн диледим. Бурган өөрениидде «Дайзынынга ынак бол» деп чагаан болгай. Оон ам харын бажымга чырык бодалдар кирбес турган кижи ам кээп, сагыжым ажып, чер, дээр чырый берген ышкаш апарган. Сеткил-сагыжынар аар, карангы, багай бодалдарга алзып турун берзинерзе, Бурганны сактып келиирер, оон дузадан дилеңер, бүзүреңер...» Бо авторнун одуруглары-дыр, оон-биле ол чүнү чугаалаксааны артык тайылбыр чокка биллинип турар болгу дег. Оон-биле кады үүлгедиг, бүрүү кылбазын, оон түңнелиниң хилинчектиг коргунчуун, човуланының ону херек кырында көрген кижи болгаш, кижилерге сагындырар сорулгалыг чагаазын бижээн деп болур. Изиг, далаш шиитпир кажандаа хүлээп албазын кичээнгирип, сагындырып турар. Бир кижиге кемдээшкин таварыштырганы (харын-даа чаяан болуп, олум чайлаанлыр) амыдыралдан домей-ле ис чок чидип, белен-не балалы бербези биллингир, сагыштан белен-не каяа үнер дээр силер. Сеткил-сагыш хөмүрерин чорун бээрге ону арыглап, чиигелип алыр дээш кайын оожургал дилээнин автор чугаалаксаан

«Ачаныс арагалаар-даа болза, ажылыңга кызымак кижи. Эмнелип алыр болза, бодунгадаа, өг-бүлезинге, уруг-тарыынга-даа эки болур чүведир ийин. Арага аарыындан эмнелип алыр болаа, ыраан ыже бербес ирги бе? Мээн айтыыымга хамаарыштыр силериңиң сүмеңерин дыңнаар дээш редакцияже мону бижидим. Ондар». Ажыы-биле чугаалаар чүве болза, бо айтырыг хой өг-бүлеларни дүвүреп, сагышсыраалын турар. Наркологтар эвес кижи чүнү чугаалап, сүмелеп болурул? Хүн бүрүнүн амыдыралындан чижектерге, байдалдарга үнделеп, чугаа чоорлар аңаар мынлыг-ла-дыр бис. Бир түңнелден үндүрериг кызылын көрээли.

Алкоголизмден аараан кижилиг өг-бүле кошкак, турун чогу-биле араганыңа аспаанче кирип, оон адырлын күш четнейн, оон хамаарылгалыг апарган, аарган ол кижизин эмнелип алыр дээш дыка орадлажып кызыдар. Ындыг кижи кады чурттап олурар ажинге, уруг-тарыынга халаалыг болбайн канчаар. Өг-бүленин кичээнгейи, сагыш човаашкыны чайгаар-ла ол кижиже хаара туттуна бээр болгаш, бажында ол «бир дугаар» кижи болу бээр дээн хевирлиг чугаа үнезин чок деп бе? Чадапчалап каяш, «Сенден хой чүнү-даа негевейн тур бис. Чүгле ишпейн көр!» дээн чижектиг дилег үнүп келир. «Ишпезин дээш шупту чүвени берип, кылып келдим, түннел чок-тур, та канчаза эки чүве» дээн чугаалааны база болганчок-ла дыңнаар бис.

Өг-буленин ээлери нелээ ижер болза, канчаарыл, ажытөл, чуртталга кандыг-даа соруулга, күзел чок боон, сайгаар-ла-дыр Эмнелип алган кижилер ындыг байдалды ам бурууузунуң чугаалап олурар боор чүве, редакцияже бижип турарлар безин бар.

Арага кончуг-ла кажар, оптуг, кижи хенизиг-ле кошкаш кыныыр болза, бодунуун ап үнер. Парлалгада бижип турарын алырга, алкоголизм назы-хар талазы-биле аныяксын бар чыдар. Шынап-ла, кижилер назы-хар барымдаа чокка, арагага дыка-ла туралыг апарган.

Чагаа бижээн кижиге чүнү сүмелеп болурул? Доктаамал бо-ла чугаалай бээривис: «Кижиниң бодундан, тура-соруундан, ыламыындан, мээ-мелереллиңен кончуг хамаарыжыр» деп билиишкинин, ол биллингир-даа болза база катап сагындырын каалы. Аарыгны ажып эртер дээр болза, өг-бүлезиң, ажы-толу дээш чуртталга мурнуунга харыысалгазын хүлээп коор кылдыр сагындырып, билиндирер апаар-дыр. Бодун боду «кижи мен» деп хүндүлеп көрзүн. Арагадан хамаарылгалыг боон, аңаа «дуурайладып», амыдыралда бар эки чырыкла чүүлдерни аңаа орнаткан, бодуну бодун баш билинмес апарган болганында. арагадан кошкак болган-дыр сен, ону ажып эртип шыдаваазын ол бе кай. кижи шынап-даа бол, водкадан кошкак деп бе, бодан, аарыгны ажып эртер ужурлуг сен, сеңээ бүзүрээр бис дээн чижектиг сүргаалда база бар-дыр. Кол-ла чүве — боду дээш оон харыысалгазын билиндирип, оттуурары. Чон аразында «Бодундан хамааржыр» дээри ынчан келиирге, үндезиниг-дир.

Арагалаашкынын калбарын бар чыдары чоннуң дувүрелин, шынап-ла, бөлдуруп турар. Барыын-Хемчик кожуундан Алимаа Ооржак бисче бижээн чагаазында чамдык аныяк оолларныңы чалыы назынын, чараш овур-хевирин «карт чашпанга», «карт таакпыга» орнап чоруурун хомудал-биле бижээн. Оон түңнели алызында барып, келир үеник салгалыңга, ал-бодунга чүү хире хора чедирерин угаап билбезин ол чогенип бижин турар. «Оон кырыңга арага база ижин алыр-дыр, ол ийи хоран холушкан, организмни та канчаар өлүрүп турар чүве, шуут билинметтей бээр хиреллиг, ол дыка коргунчуг-дур. Кем-херек үүлгедиглериниң, өлүрүүшкуннериниң хей болун турар бир чылдагааны ында. Ынчангаш ол чүүлдериниң хоразының дугайын солуннарга хөйү-биле бижиир болза эки-дир. Республиканың нарколог эмчилери, психиатрлар чүге солуннарга сөс ап, тайылбыр кылбазыл?» деп айтыыт-биле чугаазын ол дооскан.

Авторнун салып турар айтыыы чөптүг. Эгезинде чугаалашкан чагааларывысты безин ап көөрге, специалистерниң тайылбыры, арга-сүмези чонга херек боон турар-дыр, ылангыя амгы берге байдалдарда. Профессионал мергежилиниң аайы-биле чүве бижиң эккеп, «Мону парлап, чонга чедирин көрүнерем» деп кээр эмчи кижи чок боорлар. Солун чонга, хой өг-бүлелерге чедип турар болганда, ону ажыглаары күзенчиг, бистин-биле кады ажылдажылганын оруу ажык дээрзин чугаалап, сүмелеп каалы.

Чагаалар аразында ындыг янзылыг чагаалар база турар. Оларның чамдыктарын кады помчуудувус Ону ам кызыгаарлап каяш, чугаавыстың эгезинче эрдин кээли. Ийе, бижээн чагаазының кажан парлаттына бээрин автор маңаар. Ынчангаш чагааның солунга чогумчалыг парлаттына бээри — ону канчаар бижип каанындан, утка-шынарындан, ужур-утказындан кончуг хамааржыр дээрзин база катап дыңнадын каары артык өвес боор. Ол үүлдерни сагыышаан. чагааның төпчүүнге ат-сывынарны долуузу-биле бижээш, кайда ажылдап турарынарны, адрезинерни кончуг таптыг ыяап-ла айтып каарынарны улуу-биле дилээр-дир бис. Бистиң дилээвисти кичээнгейге ап, күүседирериңни күзээр-дир бис, эргим номчучу.

Вера КУУЛАР.
«Шын» солуннуң чагаа киллизиниң эргелекчизи.

ЧЕДЕН ЧЫЛДЫҢ БЕДИИНДЕН

ТЫВА БИЖИККЕ ӨӨРЕНГЕНИМ

1930 чылда, 8 харлыымда, даайым Сарыг-Доңгак Маас-оол меңээ моол бижик өөредип эгелээн. Көөрге, нарыны аажок, артында ону куду дургаар бижинр, шаанда моол бижик ындыг туржук. Ам харын моолдар ол бижиинче катап кирип турарын солун, сеткүүлдеп, радио, телевидениеден билир мен. Бир-тээ, моол бижикти өөренген болганымда, тыва бижик чаа үнгенде, ону номчуп, бижип өөренирим саат чок болган чүве.

1936 чылда бистин кыштаавыстың чаны Ажык-Бажы деп черге суму чагырга чери өглер эккеп тикилээш, орта улуг улустуң кыжын бижик өөредилгезин (ликпункт) организастаан. Ол чоок-кавыдан аңаа өөренир улустуң аразынга мени база киирген. Олар колдуунда-ла 20-30 харлыглар, бичизи-ле мен. Башкывысты Алдын-Диштиг Санчат дээр. Ол соңгаарга сургуул дооскан. Чирик диштеринин орнунга кылагар демир диштер кададып алган боорга, чон ооч алынга Алдын-Диштиг деп шола немей адаар апарган.

Өөреним эгелээниистин 20 хире хонганда, сургуулдарны болүк-болүктеп шылган, диктант бижитеннинин түңкелинде, башкы мени:

— Сен сургуулдарнын эн бичези-даа болзунза, бижик билириң, бо улустуң эн-не экизи-дир сен, маңаа өөренмейн, чаныл чоруткаш аалынның база кожаларының улузунга бижик өөренирингe барын дузалажыр болзунза, кончуг эки-дир — деп меңээ даалга берген.

Башкының ындыг өөрүнчүг даалгазын алгаш, саадавайн-даа хүш-хүнезиним артыын өөрүмге берипкеш, дөженин турган кулузумну, шугланын турган топумну алгаш ырак эвесте аалымче чаныл келгеш, авамны, акымны кончуг-ла өөреткен мен.

Бичин, 14 харлыымда, арбанга шору үжүк-бижиктиг кыдыр саадып, дөрүл-төрелдеримге, кожаларымга бижик өөренирингe дузалажып эгелээн мен. Ол дыка-ла өөрүнчүг, солундаа чүве. Ынчаан улустуң бижик өөренирингe кызымаан чүү дээр боор: карандаш орнунга бичии ыяшты сүвүртүп алыр. Улустуң бижик өөренирингe сонуургалы кедергей. Бижик болгүмүнүң кизээли болур дээрге, айыткан үезинде шуупту чылын кээр, кичээл үзер, озалдаар кижи турбас. Істээш, хөөлеп, хүлеп каан самбырага чүве бижинирге, эпчок талазы-даа бар. Алыштың биче салаа талазын саазынга ышкаш кылдыр дээртин быжыглаарга, самбырының хүлү холга чыпшынып, шокарарын, арлы бээр, а дөрүмнү алыскаа, самбыра быжыг эвес, чараштыр бижиири болдунмас. 30-40 харга чедир үжүк-бижик бижип корбээн улуг кижилер кандай холдарын бар-ла шаабиле бижиирингe кызыл, чаңчыктырын тургулааны амдаа караамга ол-ла хевээр көстүп кээр.

Ынчаар өөренип турган чоорту 1938 чылга чедир кады-кожаларыстың улуг улустарының хей нуруузу чаа тыва үжүглелди доктаадып, шээжилеп ап, биче бижиктиг (үжүглен номчуур, кожун бижиир, адын салыктар) апаргаанар. Чонумга кылган ажыктыг үүлүмүн бирээзи ол деп чоргаарланып бодап чоруур-дур мен.

АРБАН ДАРГАЗЫ БОЛГАНЫМ

1941 чылда Шуй сумузунун № 6 Ары-Даг арбанының чону мени арбан даргазынга соңгуп, албан херээнин идегелин көргүскен. Ынчаарда Барыын-Хемчик кожуунун Шуй сумузунга дараалаштыр 1-ден 10 дугаарлыг Базырак, Сайыр, Моолдуг-Саяк, Ак-Хем, Маң-Чүрек, Ары-Даг, Беленгиш, Кудук, Бабыдай, Чангыс-Терек арбаннары 280 өрегелиг 1300 ажыг кижилиг турган.

№ 6 арбанның соңгулдалыг хуралы 1941 чылдың 5 айның эзезинде Ары-Даг-даарының Бозага-даары деп черге болган. Хуралга Барыын-Хемчик АРН комкомунуң секретары Сарыглар Көнзай деп кижи олуржуп, илеткел кылган. Хуралга дарга турун келгеш, хүн чырыыдан хажыылаңдыр көрүп алгаш, холдарын ижин дүвүнче халайты одырган, салаларын тудуштурун аалгаш өткүт үнүү-биле саалады чугаалап турганынын илеткелзинга кончуг таарыынган мен. Ол дарга илеткелиг ТАР-ның улустуң Х Улуг Хуралы болур, ол улуг Хуралга белеткел ароанын хуралдарындан эгелеп турары бо чүве дээрзин айыткан база оон-биле кады ол чылын (1941 чылда) Тыва Арат Республиканың 20 чыл оон бакырлаар, ол улуг байыраадымга чедишкиниг ужуражыр дээш бедик көдүрүүшкүнүүг, хайныышкынныг ажылдаарынче чонну кыңгырган оон чечен, тода чугаазын хуралга олурушканнар сонуурган дыңнаан бис.

Арбан хуралынга кожком секретары келгенин чон сеткилдешкеннинге оларның хуралга идепкейлиг чыглыш, дарганын санал-сүмезин чылыы-биле үүлдүүрүнүн хүлээп ап турганындан илдең болган. Алыс боду шевергин, ортумак, өй-тавында дурт-сыныг, 40 хар-даа четпээн хире, бажының дүгү кылаң кара, ирги аксымаар дарганы чүге Көнзай, харын Көнзан Хаай деп аңаан чоор деп ыштимде бодап, дарганын думчуун топтап көрүп олурарымга, думчуу дыка көнзагар-даа эвес, шала бедиксиммээр дарга-ла чоржук.

АРН кожкомунуң секретарының илеткели доостурга, санал бергеннер илеткелге бүрүн каттыжыы, мал-маганын эки оът-сигеннинг, серин тайгаларга семиртин чайлагладыр, келир кыжын малга чидиртир эки чемиштиг оътсиген белеткээрин, өдек-кыштагны эрте дээре септеп-селиирин, тараа сугларылгазын чогуур үезинде чорударыч, коржаага мал саржаан, алгы-кеш садарының чугулазын дагдынын чугааланнар.

Арбан даргазы соңгуур дугайында айтырыгга Кара-Доңгак Шыжыыр, Хертек Калзан олардан амгы дарга Хертек Калчап-оолду катап соңгуур дугайын санаалданнар. Арбанның нам эге организазының секретары Кара-Доңгак Чалзын база Кара-Сал Сандар-оол арбанда дээре үжүк-бижиктиг, аалының болгаш кожа-хелбээ чонуп, оларны үжүк-бижикке өөредиринге идепкейлиг болган аревочи Хертек Даржааны соңгуур деп санал үндүрерге, хуралдың киржикчиле бир үн-биле деткип, ажык бадылаашкын-биле соңгуп алганнар.

Арбан даргазы дээрге суму чагырга-зының айтыышкын-шиитпирин арбанның чонунуң эрге-ажыктарын түр боттайдыр башкарыкчы, күүсекчи кижи. Оон хүлээлгезин допчулаарга мынлыг: арбанның хуралын чыылдырар, үндүруг-дадывырны чонга чедирер болгаш ону хавырап (чыыр), янзы-бүдаңзы-бүрүткелдер кылыр; өдек-кыштаг септелезинин чоруп турары, малга кышкы чем белеткели, малдың янзы-бүрү чидириглерин тодаргайлаары, малдың чаш төлүн камгадап алганының түңнели, часкы тарылгага белеткел, тараадан алган дүжүт, коржаа а мал-маган, алгы-кеш, дүк, саржаг садарының, аңаыыр-тыышка арбанның чонунуң киржилгези, оларның тыпкан олтажыының сан-түңү бол-аш оон-даа өскес сан-медээлерни чыыр, оларның түңнелин чонга таныштырып, сайгарар болгаш суму чагырга-зынга чогуур доктааткан үезинде медээлеп киирер. Ол үеде база бир эн чугула ажыл болза, бижик билбестерни бижикке өөредирин, нам, аревоник идепкейлиглериби-биле кады демнежан организастаары турган.

Арбан даргаларының кылын күүседиринге чаныл болган оо ажылдарынга 1941 чылдың 6 айда эгелээн тактерлиг Германияның жеелекчи дайынынга удур «Бүгү чүвенин хоорунга, бүгүде чүвенин дайынына шаварынга» деп нам, чазактың бүгү чонга кыңгырыы немешкеп. Бо кыңгырыыны күүседир дээш, арбанның арат чонун эвилеп, мал-магандан эгелээш, алгы-кеш, акша өгерик, саржы, саржагга чедир хей-ле белек-дузалаңмыны чыыр, дужааган бис. Бо талазыбиле чоннун баштайгы хуралдарынга № 6 арбанның мурнакчы малчыны Хертек Аң-оол 2 боданы, 80 акшаны (ол үеде акшаның үнези тергиин улуг турган) бааа Кара-Доңгак Шыжыыр, Кара-Доңгак Чалзын, Хертек Калчан-оол, Сарыг-Доңгак Маас-оол, Хертек Маңдар, Кара-Доңгак Себээн-оол, Хертек Калзан олар 1-1 боданалдарны, 50-70 акшаны бергеннер.

Кызыл Шеригге бележдузаламны чыыр-биле кады ТАР-ның ССР-же экспортка үндүрер мал садар планын улгатырар дугайында нам, чазактың антыышкынын амыдыралга боттандырар ажыл хамыгын үнеп, июль, июль айлар аалдарның таңгаларга турар үезинде болган. Ынчаарда бистин № 6 арбанның аалдарының хей нуруузу Артыылгажык, Кызыл-Баалык, Мөңгүлекчер ол ышчаар чаңлаглап, маңмаганын одарладып, семиртин турганнар. Коржаага мал-маганын саткан сыртар аалдарның аайы-биле тус-тузунда болуглежин аңгаш, сода, шоор малдарын, дүк, саржаан коржаанын дерги садыгжыларынга, Чинге-Кызыл аалын уургайынын садынынга чедирин садар дээш, уурук-сууруктан шупту чорун турганын сактын дээрге, бо одуругларны бижип олурумда, караамга көстүп кээр-дир.

Арбан даргазынга соңгуганымда эгезинде дыка-ла деви-дээн мен. Ынчалаан канчаар, сургуул-суюулдуг эвес мен оон аңгыда, хаанызының саза аныяк, а өлүртур, чагырар улузум улуг, хүндүлээрим улус, Гаитиила Бавыдайга арбан хуралы эрттирген мен. Чүү-даа дээр боор девиденчиг чораан. Кара-Доңгак Чалзын Харын менээ дузалашкан. Ажыроас, чоорту өөрени сеткел мен. Ол шагда улустуң чаргы-чаалызын база үзер турду. Өдек-кыштаг, сиген чезер чер дээш бо-ла чарыылдажыр боор чүве. А эки-ле чүве — улустуң идепкейи, харыысалгазы. Арбан даргазы кижи шалыныг эвес, хей-ниитиниң даалгазы-биле ажылдаар. А ат-хөлү улуска хуваан каар боор чүве.

Арбан даргазынга бир чылдаа чедир ажылаваан мен. Араттың Революстуг шеригинче менн келдирти берген

Хертек Даржаа.

«ЧАГЫТАЙ» ҮНЕЛЕЛДИ АЛГАН

Уругларың Бай-Хаакта уран түүл школазының баазазында оон башкыларының күжү-биле «Чагытай» ансамоль-танцы бөлүү тургустунгандан бээр ындыг кончуг үр үе эртпээн.

Од үенин дуртузунда олар чурттың улуг-улуг хоорайларына чедип, фестивальларга киржип келген. Чижээ, эрткен чылдың март аңда Ташкент хоорайга болуп эткен делегей чергелиг «Наврез» фестивальга киришкеш, улуг өөрүшкүлүг чедип келгеннер. Ол фестивальга чурттун янзы-бүрү 22 хоорайларындан база девискээрлериндеи төлээлер киришкен. Аңаа Индиядан, Чехословакиядан, Казахстандан, Туркменидан, Балтия чоогунун күрүнелериндеи кээп киришкенин айтырга-ла четкир.

Жюри кежигүннерниң мактаалыг сөстерин ансамбльдиң солистери Салима Оюн, Хорагай Зайцева, Милана Дамчан олар чедип алганнар. Ниитизи-биле бо ансамбль танцы бөлүүнүн келир үезин ам-даа мурнунда, моон соңгаар чурттун улуг-улуг фестивальдарынга оон-даа артык чедишкиннерлиг болурун күзээн ме эвин дыңнаш, оларның хей-аъды көдүрүп, аас-кежиктиг, өөрүшкүлүг чедип келгеннер, Эрткен чылдың май айда «Эйлдек шыңгыраш» деп тыва национал танцының баштайгы күүсеңдезинге тураскаатканн фестивальдың Кызылга болуп эрткенин билир бис. Аңаа республиканың 10 кожуунарынан төлээлер киришкен. Бистин ансамбльдин уран талантызын жюри кежи үнери үнелевишаан, шаңналдаа черге киирип, «Эйлек шыңгыраш» фестивальдың лауреады деп бедик атты тывыскан. Ол ышкаш олар акша шаңналы база алганнар.

Ансамбль чүгле фестивальдарга киржип турар эвес, олар кожуунга, республикага болуп эткен ойырлыг хуралдарга база киржип турарлар. Тыванын Россия Федерациязының составынга каттышканыдан бээр 50 чыл ою, Кызыл хоорайның 60 чыл ою, Танды кожуунуң тургустунганынан бээр 50 чыл ою дээш ышкаш юбилейлиг байыралдарга доктаамал киржип келгеш, мактаалы чедип ап келгеннер.

Шынап-ла, үстүнде үнелелер ышкаш, оларның келир үези ам-даа мурнунда. Оларның-биле ам-даа эки ажылдаары бистин дорт хүлээлевис. Ам олар «Найырал» фестивальга киржири-биле белеткенип турар.

Кызыл-оол КУУЛАР.
Танды кожуун чагыр-азының культура киллизиниң эргелекчизи.

ЧАА СУДНО НЕМЕШКЕН

Владивосток, (РосИТА-СЧТА). Польшаның Шецин хоорайында судно тудушкун заводу «Бираккы Чөөн чүктүн далай пароходствозу» компаниянын чагыын өзугаар контейнер сөөртүр чаа суднону тудуп дооскаш, чагыкчыже чоруткан. Делегейде күштүг дээн судноларның санынга кирер бо суднону күрүненик акша-хөрөнгизи-биле эвес, а ук компаниянын күсели-биле кылдырткан.

Чаа суднога «Капитан Конев» деп атты тывыскан. Ол амгы үеник дериг-хереклелери-биле дериттинген болгаш долузу-биле автоматчыттынган. Шецининн пароход тудукчулары эткен чылын ол компанияга ындыг ийи суднону кылып берген. Олар Австралия — АКШ-тың соңгу-барыын эриктериниң аразында чүүк сөөртүп, компанияга эвээш эвес орулганы киирип турар... «Капитан Брянкин», «Юрий Островский» деп аттарлыг ол судноларны делегейнин далайлар болгаш океаннар эриктеринде турар чурттарының далайжылары эки таныыр. Чүге дээрге, күчүлүг ол судноларны каны-даа чурттуң киирген чагыын идегелдиг күүседи турар.

Чаа суднону тударынга үнген акшаның дөртен хуузун компания боду төлээн. Артыкан акшаны Норвегиянын «Кристиан банк» дээр банкызындан чээш алган. Үр хуусаалыг чээлини компания боду чоорту төлээр.

● **ВАШИНГТОН.** Американ Штаттар ийи чыл мурнунда турганын ап элээн эки байдалда турун турар деп, АКШ-тың президенти Билл Клинтон неделя санында үнер «Пэрейд» солунга берген интервьюзунга медеглээн. Бодунун чагырганының ийи чыл иштинде кылган ажылын түүпеп тура. Шынап-ла, элээн чедишкиннерни ол демдеглээн. Экономикада байдал экижээн, чонну ажылче хөйү хаара туткан хандырылганы четпес өг-бүлелерге үндүрүглерни чингеткен, эге өөредилгениң программазын калбарткан, өөредилге төлевиринге бээр чээлилерни көвүдеткен боон турар.

● **СЕУЛ.** Көрея Республиканың национал хуралынын ээлчег чок 172-ги сессиязы Соңгу, Мурнуу Көреяларны каттыштырарының, даштыкы политиканын, национал ашылыг чок чоруктун болгаш экономиканың айтырыгларын чугаалажын эгелээн. Мурнуу Көрей парламентинин ында эгелээн сессиязы март айның 7-ге чедир үргүлүлээр.

● **ТОКИО.** Японияның «Фудзи дзюкогио» дээр машина тулуушкун компаниязы база «Сумитомо сподзи» дээр садыг фирмазы Японияның хой удаа ажыглаан «Хоуп» деп космос корабличиниң моделин Россияның төп аэродинамика институдунун онзагай дериг-хереклелеринде бүгү талалыг шинээрин дуурушкан боон турар.

«Шаттлдынг» кол кезектерин Жуковский хоорайда аэродинамиктиг тургузуларга бо чылдың июнь айда шенеп эгелээрин дуурушкан.

● **ПАРИЖ.** Франция барын чук чурттары-биле бир домей, ол чурттарже Россияның чонунун арыжарынга хамаарышкан чөпшээрелди шыңгыыралдыр дээр зиниң дугайында, Россияның [illegible] селик алаан-дужаалдыг ажылдаачы ыны медеглелиниге холбаштыр Францияның ДХЯ-ның ажылдакчызы РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизинге мынды харыыны берген:

«Париктиң чөпшээрел политиказы шыңгыыраваан. Сөөлгү чылдарда Франция же баарын күзээн кижилерниң саны харын өзүп турар. Чижээ, 1992 чылда Россияның 69 мун хамаатызынга чөпшээрелди берген бис, 1993 чылда — 87 мун кижиге, а 1994 чылда — 117 мун кижи чөпшээрел алган».

Францияның даштыкы политиктиг ведомствозу Россияның чонундан келген дилеглерни хүлээп алыр, көөр кижилернин санын база өстүрген.

● **ЛОНДОН.** Бис Европага айыыл чок чоруктуг хандырарынга Россияның ролюн хүлээн көөр ужурлуг бис, оон-биле кады Россияның дүрүм ёзугаар эрге-ажыктарын барымдаалаар [illegible] Россия-биле [illegible] ларны тургусканы дээре деп, [illegible] секретары Вилл Кластын Лондонун «Файнешл таймс» солунунга парлаан чүүлдеде айтканн.

● **БР�юССЕЛЬ.** НАТО-ну Чөөп чүкче калбартыр дугайында АКШ-тың президентизи Билл Клинтонунун Россияның Президентизи Борис Ельцинче чоруткан чагаазында толевилелин НАТО човуланнге, доктаамал толээлекчилернин деннелиинге чугаалашкан, НАТО-ну калбартыр дугайында ук бөлүглежиниң-кининиң туружу мурнукуунудан шоолуг ескерилбээнин, НАТО-нун толээлекчизи РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизинге дыңнаткан.

● **БОНН.** Дорт чурт — ГФР, АКШ, Франция болган Италия 2005 чылга чедир агаардан халдаажыкынга удур Атлантаны-кежир улуг системаны кады кылыр деп тыварр. Ол системаны бирги эткеннге тактиктиг ракеталарга, а ол ышкаш чалгынныг ракеталарга база чавыг болгаш ортумак беликтер

Тиилелгениң 50 чылынга

МӨӨҢ БЕЛЕКТИ ЧЫЫП ТУРГАНЫ

Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээри билек, Улуг-Хем кожууннуң Шагаан-Арыг сумузунуң чээрби дугаар арбанының төвү Белдир-Кежии суурнуң чону дойлуп-ла үнген. Акым Сундуйну, Дагба-Доржу оглу Алдын-оолду, Санчы-Мидип оглу Базырны болгаш өске-даа аныяк оолдарны шеригже келдирти берген. Кежээнин-не хол бөмбүү хөртүледир аныяктар ам шуут чок болган.

«Бүгү чүвени фронтуга!» деп латин үжүктер-биле бижээн кызыл пөс лозуңнуг, суурнуң чурттакчылары хуралдаан черге кезек оолчугаштар халчып чеде берген бис. Ам бодап орарымга, кара суг кыдыында аажок улуг, семдер, ногаан терек-тиң хөлегези чүве ийин.

Стол салгаш, ооң артында суму даргазы Кыргыс Базоол, ама саазын, карандаш туткан Докпак-оол оглу Ликчар олар бар болду. Суурнуң улуг-биче чону анаа-ла черде сөгедектей-даа, маскак-танып-даа олургулапкан. Ашактарның таакпызының ыжы ыржым агаарже шойлуп турду.

— Дарганың чугаазын, саналын бүрүн деткин, улуг Ада-чурт ССРЭ-же халдаан фашистиг Германны чылча шавар маадырлыг Кызыл Шеригге аттарымның эң-не экизи Сылдыс-Шокарымны белекке берип тур мен —деп, көк баштыг Содунам ирей ыржымны үреди.

— Мен Чүгүрүк-Доруумну салып тур мен — деп, ооң дуңмазы, Улуг-Дөргүн чурттуг Бадынам улашты.

— Бир-тээ, дайзын халдап келгенде ону күш-биле чок кылыр херек. Мээң ынак кызыл шериглерим тодуг-догаа чоруп, могаг-шылаг билбезин дээш, бир хырын саржаргны, бир хырын чөкпекти берип тур мен — деп, Маңмаа угбай чугаалааш, таалыңында барды.

— Чоокта чаа Кашпал бадып чорааш, сыыннааш, мыйызын Ус-Аксынга садыпкан кижи мен. Оон өртээнге ССРЭ-нин алдын өртектиг рублин берген. Ол акшаның дөгерезин салдым —деп, ачам кызыл-кызыл акшаларны столга опайтыр салып кагды.

Кызыл-Карак деп шолалыг Санчы-Мидип ирей кодан хоюнун чартыын, Хаак-оол, Чүнгек, Чүлдүк болгаш өскедаа араттар ат, шарызын, хой, өшкүзүн айтып, адын Ликчарга бижидип-ле турлар. Ама саазынның арты-ишти шуут долган.

Каш хонганда аалывыстын делгем хериминин иштинге дузаламчыга берген шээр малды чыыпкан. Кожавыста бедик херимниг Содунамнарның кажаазынга чылгы шуутла сыңыышпастаан. Оларны Кызылга чедирер дээш кончуг-даа эрес эрлер: Сырбыкай оглу Маска, Даваадыр, Содунам оглу Сундуй баштаан оолдар сүрүп алгаш чорупканнар.

Кыш дүжүп, хар чаай бергенде мөөң белек чыылдазы улам шапкынчаан. Авам баштаан угбаларым Дадыңмай, Хүрдемаа, Бичинжик суглар орай кежээ безин орта олурбастаан. Айтыр салаалыг холхаптар, чолдак шериг тоннар даарап, имиске дең чырыынга орай дүнеге чедир даарапып-ла, даарапып-ла орарлар.

Ачам, Мочак дарган олут орбастаан, Аргада кызыл дыттарның эрги төжектерин одуруп, хөмүрлээр. Оон келгеш, МЧАЭ-нин болгаш хуу араттарның хамык аттарының дагаларын согар. Улуг алгы хөрүү хүүнейнин, масказының даажы кынгырткайнып тура хүнээр.

Соок дыызыткайны бергенде, арбан даргазы Моңгул-оол чедип келгеш: — Чоржан-Каран белетке, Кызылче мөөң белек — Кызыл коъш чедирер — деп ачамга чугаалаарга, —Ажырбас, ажырбас, дарга. Ус-Аксынга баргаш дедир, кээрге-даа арбасдорбас аъдым чүве — дей тыртып кагды.

Удаваанда Белдир-Кежиниң алдыы дээрбезинің улуг складынга чыылган мөөң белекти шанактыг аттарга чүдүрүп эгелээп Чуну чок дээр: хөректээштер, чолдак шериг тоннар, чөкпек, саржаг, соктаан тараа, барбалар чык долу алдын-сарыг чыжыгналар, кудуруктары калбак-калбак кончуг иртТернин эттери.

Кижи бүрүзү аъдынын ууп шыдаар чүүгүп алыр. Чүүгүп опча-менди чедирер дугайында саазынга ат салыр. Хыйланып, дедирлениң кажарлап турган кижи мырыынай чок. Харындаа оюп-баштак, хөглүг чугаалар дынналыр.

Хуна дарганның оглу Данзын-оолдун:

Донгак оглу Данзын кончуг Тонна тырттар Кара кончуг... деп ырлап, аажок бедик кара аъдының делгем шанаанга аар барбаларны чиигибиле салып ап турганыв эшөөрү көргеш, эр-хей дижип мактап-даа турдулар.

Ол кызыл коъш тук лозуңун хөлбеннеди Белдир-Кежиниң чаңгыс узун кудумчузун куду бадыптарга, шуутла төнмес чүве. Эгези суурнуң адаанда хараганнарже ажытталып бар чорда, соондаалары суурже чаа-ла кирип турар.

Бо дээрге Белдир-Кежиниң арат чонуну баштайгы мөөң белээ-дир. Ону Шагаан-Арыгга кожуун даргазы Михаил Иванович Кызыл-оол уткуп алгаш, өске сумуларның белектери-биле каттыштырган, Кызылга ТАР-ның нам, чазаанга хүлээдип берген.

Ол үениң солуннарындан, кино-чуруктарындан көөргө, хой кежи чолдак тоннарлыг, адыр хол-хаптарлыг кызыл-шериглер дайзынче боолап, шаап халдап турда, ол-ла бичии Белдир-Кежиниң чурттакчыларының улуг Тиилелгеге кириштирген үлүг-хуузу сагышка кирер чорду.

ОПОЛЧЕН КОМАНДИРИ ШЕРИГ-ДОМБАЙ

Дайынның кадыг-дошкун чылдарында Белдир-Кежиниң боо уптар эр кижилери ополчен шериинге хаара туттунган. Бис, бичии оолдар, олардан шуут чыдып калбас турдувус. Харын-даа элээди оолдарны разведкага, дозорга чоруурунга өөредир чораан.

Ополчен шериниң дайынчылары доктааткан хүнүнде чыглып кээп, ланчыының тургузуун, шеригниң уставын өөренир чордулар. Ынчан анчыларга хуртун боолар турган эвес. Колдуунда аксындан октаар тыва боолар бар.

Кара чаңгыс ланчыы ополчен командири Домбай-оолга турган. Ол боону тос башка адырып, кезек бүрүзүн адап өөредир. Чыдазы, хараалы, уну, тудалыг-тонак дээш баар.

Домбай-оол Араттың Революстуг Шериинге албан хаап чорааш, чоокта чаа халажып келген. Кырлаң ак шырайлыг. Хаваанда бешадырлыг буденовка бөрттүг, узун кавалерист шинельдиг. Ортумак сынныг, тырың. Кылажы безин черге дээр-дегбес. Белдир-Кежиниң улузу амдыгаа чедир ону Шериг-Домбай дижир.

— Томаанныыг! Оң тала эргил! Кылаш-таап, ма-арш! — дээп, Домбай-оолдуң өткүт үнү ам-даа кулактарымда чаңгыланып чоруур хевээр ийин.

Кажан-даа шериг чорбаан араттарны чыскаал чурумунга өөредири тон берге дээрзин ынчан көрген мен. Хөөкүйлер он талазынче эргилер команда бээрге, болган-чок-ла удур-дедир көрүүп алган тургулаар. Суур адаанга чурттап турган Хүлбүзекти канчаар-даа чагып сургаарга, шак кижи болган. «Ол чер-гээ марш!» деп команда үнген болза, ийи холун денге чайып. буттарын медилеп-ле эгелээр.

— Ополчен Хүлбүзек! Чыскаал чуруму үревенер! —деп, командир чемелээрге, ал-сагыжы-биле:

— Каккаш, тыртып-ла тур мен, эжим командир, черле чадажып кагдым — дээш, буруузун миннип, хүлүмзүрүп каар.

Хаак маргылдаазы —кросс болганда. Белдир-Кежиниң ополченнери амырай-ла бээрлер. Чүге дээрге, кижи бүрүзү хаактыг. Оларны боттары чазап алган. Маңнаар чериниң хемчээли база элээн узун. Суурдан үнгеш, Сарыг-Дөргүн бажында Инек-Дашты долгангаш кээр. Ол аразында негей тоннуг ашактарның дербузу шаагайны берген чүгүржүп кээрлер.

Кара боолап турда чазар кижи барык чок деп болур. Оларның кара адар хөлдери кижи хөрээ хире оюп каан шуугайлар. Караларны адарда ланчыыны чүгле хол кырынга тудуп алгаш боолаар. Чыдып алгаш, олуруп алгаш, туруп алгаш, кылаштап азы маңнап ора боолаарын Шериг-Домбай боду көргүзер.

Ополченнер дүне безин походтап чоруптарлар. Алдыы, үстүү дээрбелерни «атакалап», кожазында Хадың-Кыдыы, Улуг-Өдектің ополченнери-биле «чаалажып-даа» турдулар.

Домбай-оолдуң ополченнери өөредилгеже чүткүлдүүн, походтарга быжыг туруштуун көргүзүп турганнар. Ол ополчен шериниң бижик-билигли-лиг дайынчылары фронтуже баарының билдириишкиннерин база бижигилээн. Оларның аразында Хуна дарган оглу Данзын-оолду түп үеде келдирткен. Кызылга Данзын-оол 1943 чылдың чайынында тыва эки турачы эскадроннуң бир взводунга старшинаалап, кодээден барган оолдар, кыстарны шериг сургуулунга өөредип, фронтуже үдээн.

Ол үеде Тываның арат чону фронтуга бүгү талазы-биле дузалажып, харын-даа ок-боону холга туткан, калчаараан фашистер-биле амы-тынын харам чокка демисежиринге белен турган.

ТИИЛЕЛГЕНИҢ СУРУКЧУЛАРЫ

1943 чылдың күзүнүнде мчаэчилер Кара-Дытка тараан тараазын кезип, бастырып турганнар. Ол үеде бис шору апаргылаан бис. Сырбыкай оглу Минчиир-оол (ам Күш-ажылдың Кызыл Тук орденниң эдилекчизи), Эрелчин оглу Мажаа, Тадар-оол оглу Гриша суглар мыныңай аът «бажы» мунуп, улуг улуска безин дузалажы берген.

Бир-ле хүн Тока дарга келир деп сураг суурга дыннаалы берген. Бис, кезек оолдар, дарганы баштай көөр дишкеш, кежиг аксынче халчыкан бис. Ацаа аажок үр манадывыс. Сураг. Канчангаш-ла көөрүвүске алдыы дээрбе адаанда оруктуң доозуну дээрже шойлу берди. Ол чарыкта оолдар: — Чычаан, чычаан! Чиик-кара суурда барды! — дижип, бисче холдарын чайып алгырышты. Ынаар бурт-ла дидивис.

Суурнуң чону шагда-ла дазырда олурупкан, чолдаксымаар шериг кижиниң чугаазын дыңнаан, ыржым, шыпшың орлар. Тока дарга ол дээрзин чуруунга дөмейлеп танып кагдывыс. Алдын сарыг погоннарлыг, фуражка бөргүн база алдыннап каан, Генерал-лейтенант дужаалдыг кижи дээрзин Ликчар акый кулаамга сымыранды.

— Эштер, Белдир-Кежиниң арат чону! Мыныңай чаа эки турачы тыва эскадронну фронтуже үдедивис. Маадырлыг Кызыл Шериг фашистерни барыын чүкче сывыртап бар чыдар. Шынныг херек кажан-даа тиилээр! Улуг Тиилелгениң байырлалы удавас биске болур — деп, Тока дарга чугаазын доозарга, олурган улус адыш часкаарга, шуут чиртилээр чүве чораан.

Дарга суурнуң чамдык бажыңнарына кирип, өг-буле бүрүзү ногаа, картошка тарып, аъш-чемге хереглеп өөрени бергенинге дыка таарзынды. Эң ылаңгыя Кыргыс Кечилдің бажыңын аажок мактады. Чүге дээрге суурда крышалыг кара чаңгыс бажың ол. Өске бажыңнарның ээлери бажыңнарын крышалап алырын сүмелеп, чаалажып турар шериглерге бүгү талалыг дузаламчыны көргүзерин моон соңгаар-даа күштелдирерин айтып, чон-биле хол тутчуп байырлашкаш чорупту.

Дайындан бир-ле дугаарында Белдир-Кежии чурттуг Павел Ножкин ээп келди. Оон солагай холу чок. Ооң соондa Иннокентий Почегуров шөлээлеп чорду. Алыс чурту Кашпал болгаш, кандыг-даа акцент чок тывалаар кижи.

— Барыын Украинаны хосташкаш келдим. Он хонук шөлээ берген чүве. Ам каш хонгаш чоруптар мен. Карпат даглары бистің Тываның даглары-биле дөмейзимээр. Ан-меңи, эң ылаңгыя чиңге аңы эңмежок чер чорду. Ханныг дайын чоруп турза-даа, барыын чүк чурттары аргаарыын, ан-меңин аажок камгалаар улус болду — деп, Иннокентий Никонорович чугаалааргa, дыка-ла элдепсинген бис.

Ам барыын Европа чурттарынга чораан туристер ында арга-арыгның арыг силиин, ан-меңиниң элбээн магадап кээр чордулар. Ында чурттап турар чоннуң культуразының бедии, бай-байлаан соонда арткан салгалынга бүдүн-бүрүнү-биле арттырып турарга кижиниң сагыжынга элээн адааранчыг боор чорду.

1944 чылда күскээр чайын аалывыска эки турачы эмчивис Түлүш Хүргүлек чедип келген. Орден-медальдыг шериг кижи кээрге, бичии суурнуң чурттакчылары дөгере чыгыы чыглып келди.

— Ровно дээш тулчуушкун эң-не кадыг-дошкун болду. Тыва эки турачылар демиророк вокзалын хостажырынга кириштi. Оон ынай кудумчуларга, каът-каът бажыңнарга база тулчуушкуннар болган. Бистің санйтар взводу эскадрон-биле деңге тулчуушкунче кирген. Ховалыг Бичен. Сынаа сугларның фашистер-биле аткылажып турган үези-даа ол. Ровно чоогунга анаа дайынчы Дөмүтчүк дайзынның холундан маадырлыы-биле барган. Немсөтер канчаар-даа көгүдүп, эттен-соп турда, ол чүнү-даа соглеп бербээн. Улуг лейтенант Сат Бүрзекей баштаан он бир пулемётчу бүзээлелге таварышкаш чүс ажыг фашисти чок кылбышаан, боттары сөөлгү тыныжынга чедир демисешкеннер. Тиилелге ам даг артында эвес болдур ийин —деп, Түлүш Ширинн-оолович тайылбырлан орду.

Ынчан аңаа турган кижи бүрүзү дайын эгиттинмес каража-когаралдыг дээрзин эскерин билген боорлар. Чамдык кижилерниң карактарының чаштары бадып турду.

1945 чылдың тиилелгелиг чазы. «Кызыл Тук» МЧАЭ-ниң кежигүннери тараа чажылдазын доозупкан. Калбак-Чыраада Чаңгыс-Дыт чанынга одаанга кежээликтей чыглып алгаш, шайлап орда, Күш-ажылдың Кызыл Тук ордени хөрээн каастаан колхоз даргазы Сырбыкай, парторг Саччы олар чедип келгеннер.

— Дайын төнген, дайзын бастырган! — деп, Сырбык дарга дыңнадыптарга, араттарның адыш часкап, өөрүп турганын үүге деңнээр.

Улуг орус болгаш Россияның хөй-хөй нациялары биле тыва чон ам бежен ажыг чыл дургузунда эп-найыралдыг чурттап, көстүп көрбээн чедишкиннерни чедип алган. Дайынның кадыг-берге чылдарында холдарындан салдыныышпайн, бот-боттарынга дузалажып, чаалыг шөлге, чаңгыс онгуга ханыр төп, амгы хүннерде деңшилгениң чаа үечадазы болур рыночтуг экономикаже кирип турар. Россия болгаш Тыва бергөлерге торулбайн улам ынай хөгжүүр дээрзинге кандыг-даа чигзиниң чок.

Кежик-оол ЧӨРГЕВЕ.
журналист.

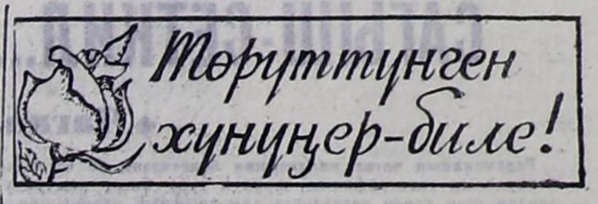

Бистің хүндүлүг чеңгевис Лариса Михайловна СЕРЕН дүүн 40 харлады, а ооң улуг уруу Чодураа СЕРЕН 17 харлап турар. Чеңгевис амгы үеде суурда арат ажыл-агыйын чорудуп турар, а дуңмавыс Новосибирск хоорайда сургуул.

Биске эргим иешкилерниң төрүттүнген хүннерин таварыштыр оларга, чүректің ханызындан изиг байырны чедирбишаан, кан дег кадыкшылды, ажылынга болгаш өөредилгезинге чедишкиннерни, амыдыралынга аас-кежикти, ак орукту йөрээп тур бис.

Чуржааттары Зоя, Оля, Юра, Алимаа, Света, Мерген, күдээлери болгаш кенээттери Слава, Сергей, Оксана, Миша, Галя, оларның уруглары Тамир, Рашмир, Ренад, Айгуль, Зина, Уран, Салбак, Эдик, Юля, Херел, Родька, Орлан, Омак, Айдаш, Чиңгис, Чаруня, Мецги, Шеңне.

ЧАРЛААЛДАР

Дээрги саарлыкчылар, удуртукчулар, реклама берикчилери!

Россия Федерациязының Парлалга талазы-биле комитединиң парлалга болгаш массалыг информация талазы-биле РФ-тің хоойлужудулгазын сагын турарын контрольдаар болгаш бүрүткээриниң Чөөн Сибирьде регионалдыг эргелели Чөөн Сибирьде массалыг информация чепсектериниң каталогун белеткээрин доозуп турар, ында Красноярск крайның, Иркутск, Чита областарының, Бурят, Тыва, Хакас республикаларның солуннарының, сеткүүлериниң, информация агентилелдериниң, радио болгаш телепрограммаларының 1000 ажыг аттарын кирген.

Каталогта реклама бээр кезекти кирген. Бир эвес Силер ук каталогка реклама бээрин күзээр болзуңарза, база келир үедеги каталогтарны чагыдын алыр дээр болзуңарза, дараазында адреске кээп, кылдыртын ап болур силер: 664903, **Иркутск хоорай, а/я 28, Сухэ-Батор кудумчузу, 18,341 дугаарлыг кабинет, телефоннары: 246804, 242214, 245917.**

Бир парлалга амазы саазынның өртээ — 500 муң рубль, аңаа пемээн өртекке үндүрүгү база немээр.

Россия Федерациязының Парлалга талазы-биле комитединиң парлалга болгаш массалыг информация талазы-биле РФ-тің хоойлужудулгазын сагын турарын контрольдаар болгаш бүрүткээриниң Чөөн Сибирьде регионалдыг эргелели.

САДЫГЛААШКЫН ҚЫЛЫП ТУРАР БҮДҮРҮЛГЕ УДУРТУКЧУЛАРЫНЫҢ, ТУС-ТУС КИЖИЛЕРНИҢ КИЧЕЭЭНГЕЙИНГЕ!

Кызыл хоорай чагыргазының даргазының 1995 чылдың февраль 14-те доктаалын езугаар садыглаашкын кылганы дээш акша төлээринин чурумун өскерткенин аңаа хамаарылгалыг черлерге, тус-тус кижилерге дыннадып тур.

Түр садыг точкаларында садыг черлери, тус-тус кижилер мөөн соңгаар садыг кылганы дээш бир хүннүң ажыл төлевирининң эң адаккы 10 катап хемчээлин төлээр, азы күш-ажыл төлевириниң адаккы хемчээли 20.520 рубль турда, 6840 рубльди төлээр.

1. Хоорайның төп рыногунга, № 13, «Детский мир» магазиннерге садыглаанда Төп рыноктуң контролерлары хынап, акшаны чыыр, а Красноармейская, Кечил-оол кудумчуларында садыг шөлдеринге садыглап турда, Чаагайжыдылга комбинадының контролерлары ажылдап, акшаны чыыр.

2. Арендага алган бажыңнарда садыглап турар кижилер садыг кылганы дээш төлевирни квартал санында-ла айның 5-тің хүнүнге чедир 615800 рубльди 01130701 агар санче шилчидип төлээр р 12 § 74.

3. Садыглаашкын дээш акша төлевээнде база айытпаан черлерге садыглаарын төпшээревес.

4. Көдээ ажыл-агый продуктуларын боттары бүдүргеш садып турар бүгү категорияларның инвалидтеринге садыглаашкын дээш төлевирлерге чиигелдени доктааткан.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистің эргим ынак ачавыс, кырган-ачавыс Аким Мокурашович Очур аар аарааныың соонда, 69 харлап чорааш, февраль 18-те мөчээн. Биске таварышкан ол улуг кажыыдалды бистин-биле деңге үлежип, өгбевисти сөөлгү орукче үдээринге дузалашкан республика прокуратуразынга, Улуг-Хем кожууун чагыргаазынга, ооң килдистеринге, социал камгалал төвү биле фондузунга, чонну ажылга хаара тудар төпке, ПТУ-8-тің болгаш «Улуг-Хем» солун редакциязының коллективтеринге, Бай-Тайга кожууун, Тээли суур чагыргаларынга, кожуунун суд, прокуратура, ИХК, юридиктиг консультация черлеринге, Тээлиниң № 3 школазының коллективинге база бүгү кожаларывыска, эш-өөрүвүске, чаңгыс классчыларывыска, чаңгыс курсчуларывыска черге чедир мөгейип, четтиргенивисти «Шын» солунну дамчыштыр илереттивис.

Уругларындан.

Бистің эргим ынак ачавыс, кырган-ачавыс Аким Мокурашович Очурнуң аар аарааш, мөчээни биле холбаштыр бистің кажыыдалывысты, ажыг-шүжүүвүстү деңге үлежип, өгбевисти сөөлгү орукче үдээринге улуг дузаны көргүскен республика Прокуратуразынга, Улуг-Хем кожууун чагыргазынга, ооң килдистеринге, социал камгалал төвү болгаш фондузунга, чонну ажылга хаара тудар төпке, ПТУ-8 база «Улуг-Хем» солуннун коллективтеринге, Бай-Тайга кожууун, Тээли суур чагыргаларынга, суд, прокуратура органнарынга, иштики херектер килдиинге, юридиктиг консультация черинге, Тээлиниң № 3 школазының коллективинге база бүгү кожаларывыска, чаңгыс классчы, курсчу эш-өөрүвүске черге чедир мөгейип, четтиргенивисти «Шынны» дамчыштыр илереттивис.

Ажы-төлү, төрелдери.

Амыдыралывыс арны

ДОҢ БААРЛЫГ ИЕ

Бо чылгы № 27 «Шында» «Ие чоргааралын ышкынганда» деп Ак-Довурак хоорайда уруглар камгалалының төвүнүң социал-педагог башкызы Өнермаа Соянның үүлү мени бо үүлдү бижиринче албадапты. Ында бижип турары Светлана Бичейовна Күжүгет дээрзи, бир дугаар эвес ажы-төлүн каргаш чоруткан ие чүве. Мен ону эки билир мен.

1985 чылда Светаның баштайгы өөнүң ишти херек адаанче кире берген. Оон Света ур-даа болбаанда 5 харлыг Азиназын, 3 харлыг Артемуи, бир харлыг Артурун ээн бажынга каапташ чоруй барган. Удаваанда бир харлыг оглу аараш чок болган. Кунчуу кадай оглунун уругларын азыраары-биле бажыңынче ап алгаш, 46 харлыг аныяк турган-ла, чартыктап аарый берген. Улчуп чоруткан кени кунчуунун аарый бергенин-даа билбээн хевирлиг, айтырып келбээн-даа.

Хөөкүй чартыктап аараан кунчуу кенин милиция дамчыштыр дилеп шаг болган, сугже октаан даш-биле домей, сураг. Кажар Света ашаанын фамилиязын бодунун кыс фамилиязынга солудуп апкан бооп-тур. Ашаанның фамилиязы-биле дилеп турган болгаш ол тывылбайн турганын соонда билип кааннар.

Каш чыл эрткенде Светаның сураан дыңнаарга, Улуг-Хем кожуунда ашакка барып алган, ажы-төлү хөй ие апарган, база-ла ажы-төлүн өске улуска каапташ, ында-мында чер кезип чоруп турар сураглыг болган.

Светаның ада-иези-даа бар, дөргүл-төрели-даа хөй кижи. Ынчалза-даа аңаа кым-даа чүве чугаалавас боорга, кайгап хамас-ла кижи-дир мен. Мынчага дээр ада-иези-даа, дөргүл-төрели-даа Светаның ажы-төлү кандыг өзүп турарын сонуургаваннар.

Кээргел чок иезинге кагдырыпса-даа, Азиана биле Артём хырны тодуг, экти будун, омак-хөглүг өзүп келдилер. Олар ам ындыг бүжар иезин сактыр-даа хөнү чоктар, оон ойлап, чаржыларлар.

Мындыг чиик сеткилдиг, доң баарлыг иени чон мурнунга тургузуп, кеземче хөрээн оттуруп, ие эргезин казып турар болза эки деп күзээр кижи-дир мен.

О. ИРГИТ.
Барыын-Хемчик кожуун.

КАРАК ЧАЖЫ

Ыы-сыы, карак чажы кижи-биле кады төрүттүнер, кижи-биле кады төнүп чидер дизе, чазыг болбас боор.

Аарыг-човуладан улуг-биче кижилер өлүм-чидимге таваржып турар, оларның ажы-төлү, ырак-чоок дөргүл-төрелдери качыгдалдың ыысыызын, карааның чажын төгери бойдустуң база бир чаяалгазы болбайн канчаар, оон эрткен чүве чок-ла болгай.

Кижиниң эң чоок, эң эргим ынак кижизи, ажы-төлү чок апаарга, ол дег аар-берге човулаң-хилинчек кижиниң сагыш-сеткилинге кажан-даа уттундурбас, баш сөөгү-биле кады калыр. Бир-бир бодап чоруурга, чер-делегей ээнзиргей-даа ышкаш апаар. Хову-шөлге, тайга-сыннарга чоруп чорааш безин эрткен-калган бодалдар сагышка хенертен кирип кээрге, бодун безин билбээнинде карактарын чажы чаагың куду борбак-борбак бады барган боор.

Мен бичии чоруур шаамда, угбам мени дүн-хүн чок азырап, өстүрүп каан. Чүге дээрге, төрээн-даа, азыраандаа аваларым билбес мен. Ынчангаш угбам кежээ хойгарып алгаш, бүдүү ыглап чыдар, оон карааның чажы сыртыывысты көк мөөн кылдыр өттүрүп каан боор.

Эң-не аар-берге, хомуданчыг, хораданчыг карак чажы ам бо сөөлгү үеде мыныңай эңдерлип турар апарган. Азы тодаргайлаарга, улуг-биче кижилерни, аныяк-чалыы оолдар, кыстарны ханныг холдуг дерзин кижилер ында-мында өлүргеп боор-дур. Ону массалыг информация чепсектерин дамчыштыр көрүп, дыңнап, номчуп турарывыс чажыт эвесле болгай.

Ханныг холдуг дерзин өлүрүкчүлер дөмей-ле Алдыы оранга эң-не кадыг-дошкун шииткелге таваржып апаарлар.

А хөөкүй авалар, угбалар, дуңмалар, адалар бүгү назынында карактарын чажын төп, хорадаан, хомудаан сагыш-сеткилин өлүрүкчүлерге карганып, ыглап-сыктап чыдып каарлар.

Элээн каш чылдар мурнунда, ам бистің аравыста чок, РСФСР-ниң алдарлыг эмчизи Куулар Доржу эжимнин менээ мындыг чугаазын кажан-даа утпас мен: «Кижи өлүрүп каарының орнунга,
Кижиге өлүргүп кааны дээре»

Кайы хире ханы уткалыг сөстер-дир? Ат өлүрүнүң орнунга бот өлгени дээре.

Мыя бо каш одуруглар аныяк-оскеннерге өөредиг болуру-даа магатчок. Эки сөс алдын, мөңгүнден артык үнелиг.

Сөөлгү чылдарда кижи холундан Тываның кончуг шыырак эртем-билиглиг, мөге-шыырак, топтуг-томаанныг оолдар, кыстарын ол-дур. Ол чүл? Адааргак чорук бе, азы...? Мен болза — ийе, адааргак чорук дээр мен.

Машина-балгат садып алырга, оорлаар, үптээр, үрей шавар чоруктар көвүдеп турар апарды, ол чүл? База адааргаан чорук бе?

Ам улуг дыка ыравайн, бодумнуң чурттап турар кожуунум, суурум иштинде бичии уругларның ыысыызын, карак чаштарын төп чоруурун каксы көргүзейн.

Күзүн соой бергенде, чүве. Бир улгады берген хөрээжен ие кижи эзирик, хүннүң-не бичии оглун эдертип алган, кудумчуда ыңайбээр кылаштап тура хүнзээр. Ол 5-6 харлыг оолдун кээргенчиин чүү дээр. Идиктери ойбак, бөргү чок, тону самдар, доңганын чүү дээр, хөөкүйнүң. Хейде-ле баарым саргып, ыглаксаам кээр чордум.

Чаш ажы-төлде, кымнындаа болза, буруу чүү боор. Оларны түредип, аштадып, доңуруп чоруур хөрээженнериң ажы-төл төрээн хөрээ чок чүве-дир ийин.

База-ла мээң суурумнуң чем садыынга мындыг таварылганы көрдүм. Дем чаала ол ие кижи-биле деңге пособие, пенсия алдывыс. Магазинге мээң мурнумга садыгланып тур. Көрүп турарымга, бир шил арага, ийи хлеб садып алды. Чанында эдерип чораан дөрт харлыг оглу «жевачкалаан конфета, печеньеден садып бер, авай» деп чадап кагды. Оглун ыгладыр, карааның чажын төгүлдүр эдертип алгаш үнүп чоруй барды. Кончуг-ла-дыр. Ишти-хөңнүм карарып туруп кагдым.

Бир-ле катап Туранга базаарга кылаштап чеде бердим. Хөй-ле улус аразында бичии уруун көдүрүп алган хөрээжен уруг ыңай-бээр кылаштап-ла турар. Кайызынын-даа идик-хеви дыка коргунчуг хирлиг, ороак-самдар. Бичии чаш чүвезин улустуң саткан аъш-чеминче холубиле айыткан, ыглаан.

Незинде чүү-даа чок хевирлиг (акша дээрим ол). Чаш төлду кээргээш, уругларымга садып алган конфедимден он шаа ажыгны тутсуп бердим.

Бо-ла чорааш, уругларым ажы-төлү бар болгаш, бичии уругларны хөлүн эрттир кээргээр кижи мен. Ыы-сыы, карак чажы чок-ла болзун деп бүгү-ле күзелим ол.

Дамба МОНГУШ.
Бин-Хем кожуун.

1,5 КАТАП...

Бүстүп дүшкен ССРЭ-нин ор хамаатыларының назыхарының узуну 1964-85 чылдарда 66,1 хар турган болза, 91 чылда ол көргүзүг 63,9, 93 чылда—52,5 чедир кызырылган.

Өзүп орар ажы-төлдүң күшдамыр талазы-биле сулараашкыны эгелээн. 92 чылда онгу классчыларның үүгле 14 хуузу кадык болган, а бирги классчыларның —10-на хуузу.

Уруглар садиктеринде бичии уругларның барык 90 хуузунун дыл-домаа чегей, 700 муң хире бичии чаштар хандамыр болгаш психика талазы-биле четпес, херээженнериң 25 хуузу кадык төл божуваастаан.

Психика талазы-биле кошкаан кижилерниң саны көвүдээн (50 млн. хире), 92 чылда бир миллион хире кижи боттарының амы-тынынга четтипер часкан, оларның 43 муң хирези амы-тынындан боттары чарылган.

93 чылда регионнарның чурттакчыларының өлүрүнүн дүргени 1,5 катап улгаткан.

Парлалгадан.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 24-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Хмель» («Исход» деп 2-ги фильм) 9.30, 12.20, 15.10, 18.00 шактарда. Видеозалга: «Правдивая ложь» 10.30, 13.30, 16.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Крестный отец» 13.00, 16.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Любовь по-итальянски» 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Финист—ясный сокол». 9.00 шакта. «Амель-1» 13.00, 15.00 шактарда. «Роман с камнем» 17.10 шакта.

Кызыл хоорай Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДІ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУН КОЛЛЕКТИВІ

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯНЫН КОЛЛЕГИЯЗЫ: Я. С. Базыр (кол редакторнун оралакчызы) А. Б. Монгуш, А. О. Оксур (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнун оралакчызы), Ц. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнун оралакчылары — 3-33-91 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: политиклеа амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98, үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-36-82 3-34-57, культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11, очулга — 3-34-39; 3-34-93 чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер— 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының сагылдазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүпе комитединиң типографиязы: Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделада 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тираж 16271. Индекс 54240. Чагыг № 35—303.